

Η ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. ΑΛΛΕΣ ΟΝΟΜΑΣΙΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΓΑΜΗΝΗΣ*

Α. Περγαμηνή ἢ Περγαμηνόν

α) Ἑτυμολογία

Ἡ ἐξέταση τοῦ ὄρου *περγαμηνή* συνδέεται μὲ τὴν παράδοση ποῦ ἀποδίδει τὴν προέλευσὴ τῆς ὡς γραφικῆς ὕλης στὴν Πέργαμο¹. Οἱ εἰδικοί ποῦ ἔχουν ἀσχοληθῆ μὲ τὸ πρόβλημα εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ γιὰ τὸ πραγματικὸ περιεχόμε-
νο τῆς παράδοσης. Δέχονται δηλαδὴ πῶς στὴν Πέργαμο δὲν ἔχουμε ἀνακάλυ-
ψη νέας γραφικῆς ὕλης, ἀλλὰ τελειοποίηση τῆς παλαιᾶς τεχνικῆς τῶν ἀνατο-
λικῶν λαῶν ποῦ χρησιμοποιοῦσαν τὸ δέριμα. Οἱ κάτοικοι τῆς Περγάμου, λένε,
ἐπεξεργάστηκαν τὸ δέριμα ἔτσι ποῦ νὰ μποροῦν νὰ γράφουν καὶ στίς δύο του
ἐπιφάνειες. Γιὰ τὴν ἑτυμολογία ὅμως τῆς λέξης *περγαμηνή* σχεδὸν ὅλοι πιστεύ-
ουν πῶς αὐτὴ ὀπωσδήποτε πρέπει νὰ συσχετιστῆ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Περγάμου.

Ἡ *περγαμηνή* εἶναι ἓνα οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο ἀπὸ παράλειψη κά-
ποιου οὐσιαστικοῦ, ἴσως τῆς λέξης *διφθέρα* (=διφθέρα *περγαμηνή*), ὅπως
στὰ λατινικὰ ἔχουμε τὰ *charta* ἢ *membrana pergamena*².

* Συνέχεια ἀπὸ τὸν τόμο 24 (1971) 5-32.

1. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ὁ Εὐμένης Β' (197-159 π.Χ.) στὴν προσπάθειά του νὰ
πλουτίσῃ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Περγάμου βρῆκε ἐμπόδιο τὴν ἀντιζηλία τῶν Πτολεμαίων ποῦ,
γιὰ νὰ ἀντιδράσουν, ἀπαγόρευσαν τὴν ἐξαγωγή παπύρου ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Τότε οἱ Περγα-
μηνοί, πιεσμένοι, λείει, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, ἀνακάλυψαν τὴν περγαμηνή. Πηγὴ γιὰ τὴ μαρτυ-
ρία αὐτὴ εἶναι ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος, ποῦ καὶ αὐτὸς ὅμως φαίνεται πῶς βασιζέται στὸν
Οὐάρωνα. Βλ. Plinius, Nat. Hist. XIII 70. Hieronymus, Epist. VII. Πρβ. καὶ τὰ χω-
ρία ἀπὸ τὰ Anecdota τοῦ Boissonade, ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λυδὸ καὶ τὸν Ἰωάννη Γζέτζη (Ἐλ-
ληνικὰ 24, 1971, 13, 18 καὶ 25).

2. Γιὰ τὸ ὄλο πρόβλημα βλ. διεξοδικὰ ΤΗ. BIRT, Buchwesen, 52 καὶ σημ. 1. W.
WATTENBACH, Schriftwesen, 113. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 67-68. V.
GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 93 καὶ 96. C. WENDEL, Buchbeschreibung, 90 καὶ σημ.

Ὅπως ὁμως εἴπαμε¹, εἶναι παράδοξο ὅτι, ἐνῶ ὁ ὄρος *περγαμηνή* προέρχεται ἀπὸ ἑλληνικὸ χῶρο, δὲν εὐδοκίμησε στὰ ἑλληνικά. Φαίνεται ὅτι ιδιαίτερες ἱστορικὲς συνθῆκες στάθηκαν ἀφορμὴ ὥστε ἡ λέξις μαζί με τὸ προῖον νὰ περάσῃ ἀπὸ νωρὶς στὰ λατινικά καὶ νὰ χρησιμοποιηθῇ εἴτε ὡς θηλυκὸ (*pergamena*) εἴτε καὶ ὡς οὐδέτερο (*pergamenum*): ἐκεῖ ὄχι μόνο εὐδοκίμησε, ἀλλὰ με διάφορες μικροαλλοιώσεις ἐπέζησε ὡς τεχνικὸς ὄρος γιὰ τὴ δῆλωση τῆς περγαμηνῆς σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς λατινογενεῖς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Ἀντίθετα, στὰ ἑλληνικά ὡς τεχνικὸς ὄρος ἀπὸ νωρὶς υἱοθετήθηκε ἡ λατινικὴ λέξις *membrana*, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς πολὺ ἀργὰ με τὴν ἐκπληκτικὴ ποικιλομορφία ποὺ γνωρίσαμε². Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται, γιὰτί οἱ πρῶτες μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν ὄρο *περγαμηνή* προέρχονται ἀπὸ λατινικὰ κείμενα, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς εἶναι μεταγενέστερες καὶ σχεδὸν πάντα ἔχουν λόγια προέλευση με ἐκδηλῆ τὴν ἐπίδραση ἀπὸ τὰ λατινικά: ἀκόμα, γιὰτί στὰ ἑλληνικά ἔχουμε συχνὰ καὶ τὸ οὐδέτερο τὸ *περγαμηνόν*, ποὺ προέρχεται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ λατινικὸ οὐδέτερο *pergamenum*.

β) Μαρτυρίαι

Μολοντί οἱ πληροφορίες τοῦ Οὐάρωνα καὶ τοῦ Πλινίου τοποθετοῦν τὴν εἰσαγωγή τῆς περγαμηνῆς στὴ Ρώμη στὸν 2ο κιάλας αἰῶνα π.Χ., οἱ πρῶτες μαρτυρίαι ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν ὄρο, καὶ ἀπὸ αὐτὰ ἀκόμα τὰ λατινικὰ κείμενα, εἶναι ἀρκετὰ μεταγενέστερες.

Ὡς πρώτη μαρτυρία συνήθως ἀναφέρεται τὸ παρακάτω χωρίο ἀπὸ τὸ διάταγμα «Περὶ τῆς τιμῆς τῶν ὠνίων» (ἔτ. 301) τοῦ Διοκλητιανοῦ: *Membranario in /// t /endone pedali pergamen(ae) D XL*³.

505. Πρβ. ἐπίσης W. SCHUBART, *Das Buch*³, 24. EVARISTO ARNS, *La technique du livre d'après saint Jérôme*, Paris 1953, 28-29. R. DEVRESSE, *Introduction*, 4-5. B. A. VAN GRONINGEN, *Greek Palaeography*, 21 καὶ σημ. 3 (με ἀμφισβήτηση γιὰ τὴ διήγηση τοῦ Οὐάρωνα καὶ τοῦ Πλινίου καὶ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ἐτυμολογία), καὶ τὰ λεξικά A. ERNOUT - A. MEILLET, *Dict. étym. καὶ A. WALDE - J. B. HOFFMANN, Lat. etym. Wort.* λ. *pergamēna*, L-S-J λ. Πέργαμος, κτλ.

1. Βλ. Ἑλληνικά 24 (1971) 8.

2. Βλ. ὁ. π.

3. *Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium*, VII, 38, ἐκδ. Th. MOMMSEN, Berlin 1893, 22. Γιὰ τὸ κατεστραμμένο καὶ δυσνόητο αὐτὸ χωρίο ὁ ἐκδότης MommSEN δεχόταν στὰ σχόλιά του (σ. 112) πὼς ἴσως νὰ καθόριζε τὴν ἀμοιβὴ ποὺ πλήρωναν στὸν «διφθεροποιὸ» γιὰ ἓνα τετράδιο περγαμηνῆς. Ἡ ἐξήγησή του ἐνισχύεται τώρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ μετάφραση ποὺ ἀγνοοῦσε ὁ Γερμανὸς σοφός. Σχετικὰ με τὸ χωρίο βλ. ἐπίσης Th. BIRT, *Buchwesen*, 52. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Abriss*, 280. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, ὁ. π. σ. 68. V. GARDTHAUSEN, ὁ. π. σ. 93 καὶ σημ. 4. E. ARNS, ὁ. π. σ. 23 καὶ σημ. 1 (με βιβλιο-

Δεύτερη μαρτυρία για τὸν ὄρο ἀπὸ τὰ λατινικά ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἔβδομη (ἔτ. 366) Ἐπιστολὴ τοῦ ἀγίου Ἱερωνύμου, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται ἡ γνωστὴ παράδοση γιὰ τὴν προέλευση τῆς περγαμηνῆς: Chartam defuisse non puto, Aegyptio ministrante commercia. Et si alicubi Ptolemaeus maria clausisset, tamen rex Attalus membranas a Pergamo miserat, ut penuria chartae pellibus pensaretur. Unde et pergamenarum nomen ad hunc usque diem, tradente sibi invicem posteritate, servatum est¹.

Αὐτὰ εἶναι τὰ δύο παλαιότερα λατινικά κείμενα, καὶ τὰ δύο τοῦ 4ου αἰώ-
να, πὸ μᾶς διασώζονται τὸν ὄρο.

Ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς πηγῆς, πὸ αὐτὲς κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ὡς
πρώτη μαρτυρία θὰ ἀναφέρουμε τὴν ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ λα-
τινικοῦ χωρίου πὸ παραθέσαμε ἀπὸ τὸ «Περὶ τῆς τιμῆς τῶν ὀνίων»:

διφθεραρίῳ ἰς τετραδ(ιον) ἄμ- -
περγαμηνῶ ἢ κοροάτο[υ - -]²

Μιὰ δεύτερη μαρτυρία μᾶς παρέχει τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ Ἰωάννου τοῦ
Λυδοῦ, πὸ καταλήγει: εἰς μνήμην δὲ τοῦ ἀποστειλάντος ἔτι καὶ νῦν Ρωμαῖοι
τὰ μέμβρανα περγαμηνὰ καλοῦσιν³. Στὸ κείμενο αὐτὸ ἀξίζει νὰ προσέξω κα-
νεῖς τὴ χρησιμοποίησή τῆς λέξης στὸ οὐδέτερο ἀπὸ ἐπίδραση ἢ καὶ μετάφρα-
ση ἀπὸ τὸ λατινικὸ pergamenum.

Μιὰν ἄλλη μαρτυρία γιὰ τὸν ὄρο στὰ ἑλληνικά μᾶς δίνει ἡ Σούδα: Περγα-
μηναί· αἱ μεμβροῶναι, αἱ δέροεις⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά, ὁ ὄρος ἀπαντᾷ καὶ σὲ μερικὰ βιβλιογραφικά
σημειώματα ἢ σὲ ἀπαριθμήσεις χειρογράφων παλαιῶν καταλόγων πὸ ἔχουν
κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι προέρχονται ἀπὸ χέρι ἢ τουλάχιστον ἀπὸ περιβάλλ-
λον γνωστῶν λογίων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἢ τῆς Ἀναγέννησης. Π.χ.

Στὸ τέλος τοῦ γνωστοῦ κῶδ. τοῦ Πλάτωνα Clark. 39 (ἔτ. 895), στὸ δεύ-

γραφία). R. DEVRESSE, ὁ.π. σ. 4, σημ. 6. Ὅταν ὁμως συμβουλευόμαστε τὰ περισσότε-
ρα ἀπὸ τὰ βοηθήματα αὐτά, μένουμε μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ ὄρος μαρτυρεῖται
στὰ ἑλληνικά καὶ ὄχι, ὅπως στὴν πραγματικότητα συμβαίνει, στὰ λατινικά. Γιὰ τὴν ἀντί-
στοιχὴ ἑλληνικὴ μετάφραση βλ. ἀμέσως παρακάτω.

1. Βλ. σ. 78, σημ. 1.

2. Βλ. M. NIEBUHR TOD, A new Fragment of the «Edictum Diocletiani», στὸ
JHS 24 (1904) 196 καὶ 200. Πρβ. καὶ V. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 101. Δυστυχῶς
καὶ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο εἶναι κατεστραμμένο, γιὰτὶ ἡ ἐπιγραφή, ἀπὸ ὅπου ἡ ἔκδοσις, εἶναι
σπασμένη στὸ δεξιὸ μέρος.

3. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία
βλ. Ἑλληνικά 24 (1971) 18, σημ. 5.

4. Σούδα (ἔκδ. ADLER, IV, 89) λ. περγαμηναί.

τερο βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, ποὺ πιστεύεται πὼς εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρέθα, ἀναγράφεται:

$$\begin{array}{ccccccc} \Theta & \Pi & & & & \text{H} & \infty - \\ \text{EAO} & \Upsilon & \text{ΓΡΑΦHC} & \text{NN} & \text{IΓ} & \text{ΠΕΡΤAM} & \text{NN H.} \end{array}$$

(= ἐδόθη ὑπὲρ γραφῆς νομίσματα ιγ', <ὑπὲρ> περγαμηνῆς [ἢ περγαμηνῶν] νομίσματα η')¹.

Ἐπίσης στὸ ὅμοιο δεύτερο βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Par. gr. 451 (ἔτ. 914), ποὺ καὶ αὐτὸ πιστεύεται πὼς προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἀρέθα, βρίσκουμε:

$$\begin{array}{cccc} \infty & - & \text{H} & \infty - \\ \text{NN} & \text{K} & \text{ΠΕΡΤAM} & \text{NN} \text{ } \xi \end{array}$$

(= νομίσματα κ', περγαμηνῆς [ἢ περγαμηνῶν] νομίσματα ζ')².

Ὑστερα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες ὁ ὅρος ἐπανέρχεται, αὐτὴ τὴ φορά στὸ οὐδέτερο, σὲ μερικοὺς καταλόγους χειρογράφων ποὺ διασώζει ὁ Vat. gr. 1412 (15. αἰ.). Στις ἀπαριθμήσεις τῶν χειρογράφων ἀπαντοῦν συχνὰ ἐνδείξεις ὅπως: Ἀπολλωνίου τὸ περὶ συντάξεως. Περγαμηνόν, Πλάτων. Περ., Δημοσθένης Περγαμηνόν, Ἀπολλώνιος Περγ., ἰππιατρικὸν Περ., Κέβης... Περ., Καλλίμαχος δ', Περ., Χρυσολογῶ γραμματικὴ Περ.,³ κτλ.

Εἴτε συμμεριστοῦμε τὴν ἄποψη πὼς οἱ κατάλογοι αὐτοὶ εἶναι γραμμένοι

1. F. MADAM, (RR 652), IV (1897), 309. LAKE II, σ. 11, πίν. 104. LEFORT-COCHEZ, πίν. 9. Συνήθως οἱ ἐκδότες καὶ οἱ σχολιαστὲς τοῦ σημειώματος, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ γενικὴ ἐνικοῦ γραφῆς, συμπληρώνουν περγαμηνῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ γενικὴ πληθυντικοῦ περγαμηνῶν εἶναι τὸ ἴδιο πιθανή. Γιὰ τὸ σημεῖωμα βλ. τὸν πρόλογο τοῦ ALLEN (σ. V) τοῦ SC. DE VRIES, Codices graeci et latini photographice depicti, τόμοι III καὶ IV, Plato. Codex Oxoniensis Clarkianus 39 (1898-1899). H. ALLINE, Histoire du texte de Platon, Paris 1915 (τεῦχος 218 τῆς Bibliothèque de l'École Pratique des Hautes Études), 217 κ.έ. E. MAASS, Observations paléographiques, Mélanges Ch. Graux, 750-751. Πρβ. R. DEVRESSE, Introduction, 48, σημ. 3 καὶ 96, σημ. 5. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ χρ. βλ. Σ. ΚΟΥΓΕΑ, BZ 16 (1907) 590. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ἀρέθας, 99, σημ. 3 καὶ 4 (συμπληρ. βιβλιογρ.) καὶ πίν. 2 (= πανομοιότυπο τοῦ σημειώματος).

2. LAKE, IV, πίν. 231. E. MAASS, ὁ.π. σ. 749-750. ΚΟΥΓΕΑ, Ἀρέθας, 100, σημ. 2 (βιβλιογρ.) καὶ πίν. 1 (πανομοιότυπο τοῦ σημειώματος). Πρβ. καὶ DEVRESSE, ὁ.π.

3. K. K. MÜLLER, Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die Medicische Bibliothek, Zentralbl. f. Bibliothekswesen 1 (1884) 371, 407, 410 καὶ 411. Τὰ χρφ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένη θεωροῦνται ὅτι εἶναι ὁ κώδ. Α (Par. gr. 1807) τοῦ πρώτου καὶ ὁ κώδ. Σ (Par. gr. 2934) τοῦ δευτέρου. Βλ. H. ALLINE, ὁ.π. σ. 213, σημ. 3. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις περγαμηνόν, περγ. ἢ περ., γιὰ πολλὰ ἔργα σημειώνεται ἓνα ἀπλὸ π, ποὺ ἀφαλῶς καὶ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ διαβαστῆ περγαμηνόν. Ἡ ἐνδειξη αὐτὴ ὑπάρχει ἐφ'τά φορές μόνο στὴ σ. 372. Π.χ.: ἐξήγησις τοῦ Ὀμήρου, βιβλίον ὠραιότατον π., κτλ. Βλ. καὶ Ἑλληνικά 24 (1971) 22, σημ. 7.

ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ἰαννοῦ Λάσκαρη¹ εἶτε ὄχι, ἓνα εἶναι βέβαιο, ὅτι προέρχονται ἀπὸ κάποιον λόγιο ἀνθρωπιστὴ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγέννησης πού χρησιμοποίησε τὸν ὄρο γιὰ τὴ δῆλωση τῆς περγαμηνῆς ἀπὸ τάση ἀρχαϊστικῆ. Αὐτὸ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ὀρθογραφία *βυβλίον*², ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἓναν ἄλλον παρόμοιο κατάλογο, γραμμένον ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Δεβραῆ (Vat. gr. 1414), ὁ ὁποῖος μεταχειρίζεται τὴ λέξη *πάπυρος* γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ χαρτί³.

Τὰ λίγα λοιπὸν παραδείγματα πού διαθέτουμε καὶ ἡ προέλευσή τους δείχνουν πὼς ὁ ὄρος αὐτὸς δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτὲ ἀπὸ τὸ λαό, ἀλλὰ περιόριστηκε στὸν κύκλο τῶν λογίων.

B. Σῶμα - σωματίον - σωματῶν

Ἡ ἔννοια τῆς περγαμηνῆς γιὰ τὸ *σῶμα* καὶ τὰ παράγωγα *σωμάτιον* καὶ *σωματῶν* προέρχεται ἀπὸ σειρὰ σημασιολογικῶν ἀλλαγῶν πού γνώρισαν οἱ δυὸ πρῶτες λέξεις. Τὸ οὐσιαστικὸ *σῶμα* καθὼς καὶ τὸ ὑποκοριστικὸ του *σωμάτιον*⁴ κατὰ τοὺς ἑλληνοιστικούς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους εἶχαν πάρει μιὰ εἰδικὴ σημασία: προσδιόριζαν τὸ περιεχόμενον ἑνὸς ἔργου ὡς σύνολο, ὅπως ἀκριβῶς τὰ συνώνυμα *σύνταξις*, *σύνταγμα*, *συνταγμάτιον*, καὶ τὰ λατινικὰ *corpus*, *opus*, *opusculum* κτλ.⁵ Σιγὰ σιγὰ ὅμως τὰ *σῶμα* καὶ *σωμάτιον* ἄρχισαν νὰ δηλώνουν ὄχι μόνον τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ βιβλίον, δηλαδὴ τὸν *κύλιτρο* καὶ ἀργότερα τὸν *κώδικα*. Σὲ πιὸ προχωρημένη ἐποχῆ, ὅταν τὸ *σῶμα* εἶχε περιοριστῆ στὴ σημασία τοῦ κώδικα ἀπὸ περγαμηνῆ, ἔχουμε μεταφορὰ ἀπὸ τὴ δῆλωση τοῦ σχήματος τοῦ βιβλίου στὸν προσδιορισμὸ τῆς γραφικῆς ὕλης⁶.

Ἡ χρησιμοποίησις τῶν λέξεων αὐτῶν μὲ τὴ νέα σημασία τῆς περγαμηνῆς ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῶν κωδίκων, πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν ἐπο-

1. K. K. MÜLLER, δ.π. σ. 339. H. ALLINE, δ.π. σ. 213, σημ. 3.

2. Βλ. σ. 81, σημ. 3. Πρβ. Ἑλληνικά 24 (1971) 22, σημ. 7.

3. P. DE NOLHAC, Inventaire des manuscrits grecs de Jean Lascaris, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, 6 (1886) 256. Γιὰ τὸν ὄρο αὐτὸν θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

4. Γιὰ τὴ χρῆσις τοῦ παράγωγου *σωμάτιον* καὶ ὡς ἐπιθέτου βλ. παρακάτω σ. 85.

5. Πρβ. καὶ τὰ *πόνημα-πνημάτιον*, *σπούδασμα-σπουδασμάτιον*, κτλ. Βλ. B. ATSALOS, La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 145.

6. Βλ. W. WATTENBACH, Schriftwesen, 114. TH. BIRT, Buchwesen, 41 κ.έ. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 68-69. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἴσως ἔγινε καὶ ἡ σημασιολογικὴ ἀλλαγὴ τῆς λέξης *τομάριον* (σήμερα *τομάρι*) γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ δέρματος, μολονότι ἡ λέξις *τομάριον* μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ στὴ βυζαντινὴ ἐποχῆ δὲν ἐδήλωνε ποτὲ τὴν περγαμηνὴ ὡς γραφικὴ ὕλη, ἀλλὰ ἡ τὸ δέρμα γενικὰ ἢ εἰδικότερα τὸ δέρμα τῆς στάχωσης. Βλ. ATSALOS, La terminologie, I, 153 καὶ 159.

χή τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Στὴν περίοδο αὐτὴ διακρίνουμε ἔντονη τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς λέξεις *σῶμα* καὶ τὰ παράγωγά του ποὺ προσδιόριζαν τὴν περγαμηνή, καὶ *χαρτῆς* ποὺ δήλωνε τὸν πάπυρο¹. Ἀργότερα χάνεται ἡ ἀντίθεση αὐτὴ καί, καθὼς μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων ξεχνιέται ἡ προέλευση τῆς νέας σημασίας τῶν λέξεων, ξενίζει ἀρκετὰ τὸν μὴ πληροφορημένο ἡ ὀνομασία τῆς περγαμηνῆς μὲ τὰ οὐσιαστικά *σῶμα* ἢ *σωμάτιον* καὶ τὸ ἐπίθετο *σωματῶον*, ποὺ ἡ χρῆση του εἶναι πιὸ συχνὴ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ποὺ μελετοῦμε.

α) *Σῶμα*

Ἡ λέξη *σῶμα* μὲ τὴν ἔννοια τῆς περγαμηνῆς χρησιμοποιεῖται σχεδὸν πάντα στὶς ἐμπρόθετες δοτικὲς ἐν *σώματι* ἢ ἐν *σώμασι*. Π.χ.

Ἰωάννης Μόσχος, Λειμωνάριον, κεφ. 134: *βιβλίον ἔχον ὄλην τὴν νέαν διαθήκην ... ἐν σώματι πολὺ καλῶ*².

Πρακτικὰ 6ης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (ἔτ. 680). Πράξι 8: *ἔτι ἀνεγνώσθη ἐκ τοῦ αὐτοῦ κωδικίου χρῆσις ... καὶ ἀντεβλήθη ὁμοίως πρὸς βιβλίον ἐν σώμασι τῆς βιβλιοθήκης τυγχάνον τοῦ εὐαγοῦς Πατριαρχείου*³. Ἀξίζει νὰ τονιστῇ ἡ ἀντίθεση τοῦ *βιβλίον ἐν σώμασι* (= ἀπὸ περγαμηνῆ) μὲ τὸ *βιβλίον χαρτῶον* (= ἀπὸ πάπυρο) ποὺ ἀναφέρεται λίγο πιὸ κάτω⁴.

Πράξι 10: *...λαβὼν (ὁ νοτάριος Πέτρος) τὸ αὐθεντικὸν βιβλίον τοῦ σκευοφυλακίου ὑπάρχον τῆς ἐνταῦθα ἀγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας ἐν σώμασιν ἀργυρένδετον (ν.λ. ἀργυρένδυτον)*⁵.

Πράξι 14: *εὐρόντες τὰ δύο ἐν σώμασι βιβλία καὶ τὸ χαρτῶον εἰλητάριον τῆς ἐβδόμης πράξεως συμφωνοῦντα...*⁶ Θὰ προσέξῃ πάλι κανεὶς τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ ἐν *σώμασι βιβλία* (= κώδικες ἀπὸ περγαμηνῆ) καὶ τὸ *χαρτῶον εἰλητάριον* (= κύλινδρος ἀπὸ πάπυρο). Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ ἡ δοτικὴ ἐν *σώμασι*, μὲ τὴν ἴδια πάντα ἔννοια, ἐπανέρχεται καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα τῶν ἴδιων πρακτικῶν⁷.

1. Βλ. π.χ. τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Βασιλείου (σ. 84). Πρβ. καὶ Th. BIRT, ὁ.π. σ. 42. W. WATTENBACH, ὁ.π. σ. 114. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, ὁ.π. σ. 68.

2. P.G. 87,3, 2997 A. Πρβ. LAMPE λ. *σῶμα* VI.

3. MANSI XI, 373 E. Πρβ. DEVRESSE, Introduction, 84, σημ. 2.

4. MANSI XI, 400 B. Πρβ. DEVRESSE, ὁ.π.

5. MANSI XI, 392 E. Πρβ. WATTENBACH, ὁ.π. σ. 101-102. DU CANGE λ. *σῶμα*.

6. MANSI XI, 588 D-E. Βλ. ATSALOS, ὁ.π. σ. 160 καὶ 167. Πρβ. WATTENBACH, ὁ.π. σ. 151. DU CANGE λ. *σῶμα*.

7. Βλ. π.χ. MANSI XI: 372 E, 396 A, 397 D, 405 C, 406 E, 417 D, (= ἐν *σώμασι κροκωτοῖς*: Βλ. WATTENBACH, ὁ.π. σ. 138) 421 D, 425 D, 428 A, 577 E, 588 B, 588 C, 589 A, 589 B κτλ.

β) Σωματίον

Τὸ σωματίον εἶναι ὑποκοριστικὸ τοῦ οὐσιαστικοῦ *σῶμα* καὶ ὡς τέτοιο χρησιμοποιοῦνθηκε καὶ μετὰ τὴν παλιὰ σημασία τοῦ μικροῦ ἔργου ἢ βιβλίου καὶ μετὰ τὴν νέα τῆς περγαμηνῆς· μετὰ τὴν δευτέραν σημασίαν πῶς ἐμπρόθετος πάλι δοτικὸς ἐν *σωματίῳ* ἢ ἐν *σωματίοις*. Ἀργότερα ὅμως φαίνεται πῶς χρησιμοποιήθηκε καὶ ὡς ἐπίθετο, πάντα στὸ οὐδέτερο, μολονότι τὸ παράγωγον ἐπίθετο ποὺ συναντοῦμε πῶς συχνὰ εἶναι *σωματώος* καὶ ὄχι *σωμάτιος*.

Γιὰ τὴν πρώτην ἔννοιαν τοῦ ὑποκοριστικοῦ, μικροῦ ἔργου ἢ βιβλίου, μιλήσαμε στὸ Α' Μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς¹. Ἐδῶ θὰ θυμίσουμε μόνο τὰ πενήκοντα *σωμάτια* ἐν *διφθέραις* τοῦ Εὐσεβίου, ὅπου τὰ *σωμάτια* προσδιορίζουν τὸ βιβλίον ἢ τὸ ἔργο ὡς σύνολο, ἀφοῦ ἡ γραφικὴ ὕλη δηλώνεται μετὰ τὴν ἐμπρόθετον δοτικὴν ἐν *διφθέραις*².

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ σημασιολογικὴ ἀλλαγὴ τοῦ ὑποκοριστικοῦ *σωμάτιον*, δὲν ἔγινε ἀπτόμα ἀπὸ τῆς μιᾶς μέρας στὴν ἄλλη, ἀλλὰ ὀλοκληρώθηκε σὲ μέγαλον χρονικὸν διάστημα, συχνὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ χωρία, ὅπου εἶναι δύσκολον νὰ καθορίσουμε μετὰ βεβαιότητα ἂν τὸ *σωμάτιον* χρησιμοποιῆται μετὰ τὴν μιᾶν ἢ μετὰ τὴν ἄλλη μόνον ἔννοιαν ἢ, ὅπως φαίνεται πῶς πιθανόν, καὶ μετὰ τὴν ἑκατέρωθεν³.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ὅπου διαφορεῖται ἡ ἔννοια τοῦ ὑποκοριστικοῦ, προσφέρει τὸ παρακάτω σημείωμα σὲ σχῆμα σταυροῦ στὸ φ. 146^v τοῦ Vindob. theol. gr. 5 (11. αἰ.) ποὺ ἀναφέρεται σὲ μιᾶν ἀντιγραφὴν τῶν ἔργων τοῦ Φίλωνος. *Εὐζόσιος [sic] ἐπίσκοπος ἐν σωματίοις ἀνευέωσατο*. Ἡ ἐμπρόθετος δοτικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς περγαμηνῆς ποὺ ἀναμφίβολα ἔχει, ἴσως ὑποδηλώνει παράλληλα καὶ τὸ εἶδος τοῦ βιβλίου στὸ ὅποῖον ἔγινε ἡ ἀντιγραφὴ καὶ ποὺ πρέπει νὰ ἦταν μικροὶ κώδικες ἀπὸ περγαμηνή³.

Τέλος, στὰ χωρία ποὺ ἀκολουθοῦν, μετὰ τὴν λέξιν *σωμάτιον* νομίζουμε πῶς δηλώνεται περισσότερον ἢ ἔννοια τῆς γραφικῆς ὕλης.

Μ. Βασίλειος, Ἐπιστολὴ 231: *Τὸ Περὶ τοῦ Πνεύματος βιβλίον γέγραπται μὲν ἡμῖν καὶ ἐξεύροισται, ὡς αὐτὸς οἶδας. Ἀποστεῖλαι δὲ ἐν χάριτι γεγραμμένον ἐκώλυσάν με οἱ μετ' ἐμοῦ ἀδελφοί, εἰπόντες παρὰ τῆς εὐγενείας σου ἐντολὰς ἔχειν ἐν σωματίῳ γράψαι*⁴.

1. ATSALOS, ὁ.π. σ. 147.

2. ATSALOS, ὁ.π. σ. 118, 147, σημ. 2 καὶ ἐδῶ παρακάτω σ. 89.

3. D. DE NESSEL (RR 859), I, 48. Σύμφωνα μετὰ πληροφορίας ποὺ ἔχουμε, ἡ ἀντιγραφὴ ἔγινε ἀπὸ πάπυρον, ποὺ θεωρεῖται τὸ ἀρχέτυπον τοῦ συγγραφέα, σὲ περγαμηνή. Βλ. σχετικὰ C. HAEBERLIN, *Buchterminologie*, 286. A. DAIN, *Les manuscrits*, 118, καὶ ἰδιαίτερα B. A. VAN GRONINGEN, *Traité d'histoire et de critique des textes grecs*, Amsterdam 1963, 13 (βιβλιογραφία).

4. Ἐκδ. YVES COURTONNE, *Belles Lettres*, III, 37. Ἐκδ. ROY J. DEFERRARI, *Loeb*, III, 362. P.G. 32,861 C. Πράκεται γιὰ τὴν ἐπιστολὴν 231 καὶ ὄχι 395, ὅπως ἔχει ὁ

Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ παρατηροῦμε ὅτι γίνεται σαφὴς διάκριση ἀνάμεσα στὰ *σωμάτιον* (=περγαμηνή) καὶ *χάρτης* (=πάπυρος). Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἀλλὰ καὶ ὅλο τὸ κείμενο δείχνουν ὅτι ἡ λέξις *σωμάτιον* χρησιμοποιεῖται προπάντων γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴ γραφικὴ ὕλη. Ἄν στὸ *σωμάτιον* πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ δοῦμε καὶ δηλώσῃ τοῦ σχήματος τοῦ βιβλίου, δηλαδὴ τοῦ κώδικα, ὅπως δέχεται ὁ Schubart (ὑποστηρίζοντας πὼς ἐδῶ μὲ τὴ λέξις *χάρτης* νοεῖται ὄχι μόνο ὁ πάπυρος ἀλλὰ καὶ ὁ κίλυνδρος)¹, αὐτὸ προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ βιβλία ἀπὸ περγαμηνὴ εἶχαν συνήθως τὸ σχῆμα τοῦ κώδικα.

Μακάριος Αἰγύπτιος (4. αἰ.), Ὁμιλία 26 (παρομοίωση τοῦ Ἀδάμ μὲ περγαμηνή): ... ὡσπερ *σωμάτιον* γραφόμενόν ἐστι, διαφόρως θελήσας ἔγραψας, πάλιν ἀπαλείψας· δέχεται γὰρ τὸ *σωμάτιον* πᾶσαν γραφήν².

Τὰ συμφραζόμενα δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία πὼς ἐδῶ μὲ τὸ *σωμάτιον* νοεῖται ἡ περγαμηνή, πού ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ μπορῇ νὰ σβήνεται καὶ νὰ ξαναγράφεται — ἀπὸ ὅπου τὰ παλίμψηστα —, κάτι πού εἶναι δύσκολο γιὰ τὸν εὐθρυπτο πάπυρο.

Βίος Συμεῶν τοῦ Νέου Στυλίτου: ... ἐωρῶντο γὰρ αὐτῶ τε τῷ ἁγίῳ καὶ πολλοῖς, ὅσοι καὶ τοιαῦτα δηλαδὴ βλέπειν ἤξιῶντο, ἄγγελοι κυρίου τρεῖς, ὁ μὲν ἐκ δεξιῶν, ἕτερος δ' ἐξ ἐδωνύμων, ὁ δ' ὀπισθεν ἐστῶτες τοῦ Συμεῶν, τό τε μέλαν αὐτοῖς ἐν χεροῖν καὶ τῶν ἰαθῆναι μελλόντων ἕκαστος τοῦ ἁγίου λέγοντος, ὡς ἐν *σωματίῳ* λευκοτέρῳ χιόνος ἐγράφετο³.

Στὰ παραδείγματα πού δώσαμε ὡς τώρα καὶ πού προέρχονται ἀπὸ συγγραφεῖς ἀρκετὰ παλαιούς τὸ ὑποκοριστικὸ *σωμάτιον* χρησιμοποιεῖται ὡς οὐσιαστικό, ὅπως ἐπιβάλλει ὁ γραμματικὸς τοῦ σχηματισμός. Ὅπως ὅμως τονίσαμε, φαίνεται πὼς στὴν κυρίως βυζαντινὴ ἐποχὴ τὸ *σωμάτιον* χρησιμοποιήθηκε καὶ ὡς οὐδέτερο ἐπιθέτου. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα προσφέρει ἡ Διάταξις τοῦ Μιχαήλ Ἀτταλειάτη (ἔτ. 1077), ὅπου ἀπαντοῦν οἱ φράσεις *βιβλίον σωμάτιον*, τέσσερις φορές, καὶ *ἕτερον* (=βιβλίον) *σωμάτιον*, μὲ φο-

Du Cange (λ. *σωμάτιον*) καὶ ὅπως λανθασμένα ἐπαναλαμβάνουν οἱ BIRT (Buchwesen, 42), WATTENBACH (Schriftwesen, 114, σημ. 1.), SCHUBART (Das Buch², 186), κ.ἄ. Πρβ. καὶ LAMPE λ. *σωμάτιον*, ὅπου πάλι λανθασμένη ἡ παραπομπή (ἐπιστ. 261 ἀντὶ 231).

1. SCHUBART, ὁ.π.

2. P.G. 34,677 B. Πρβ. DU CANGE, SUICERUS, LAMPE λ. *σωμάτιον*.

3. ΜΑΙ, Acta Sanctorum, V, 325 F = P.G. 86,2,3032 C. Ὁ βίος αὐτὸς θεωρεῖται νεώτερη ρητορικὴ διασκευὴ ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Οὐρανὸ (976-1025) τοῦ πρώτου βίου τοῦ Συμεῶν, τοῦ γραμμένου ἀπὸ τὸν μαθητὴ του Ἀρχάδιο (521-596). Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν βίων τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Στυλίτου βλ. τίς εἰδικές μελέτες τῶν ENGELBERT - MÜLLER, Studien zu den Biographien des Styliten Symeon des Jüngeren, Aschaffenburg 1914, καὶ PAUL VAN DEN VEN, A propos de la vie de saint Syméon Stylite le Jeune, Mélanges Paul Peeters I (= Analecta Bollandiana 67 [1949]), σ. 425-443. Πρβ. KRUMBACHER, GBL², 145. BECK, Kirche u. theol. Lit., 397.

ρά¹. Τὸ ὅτι ἡ λέξις ἐδῶ λαμβάνεται ὡς ἐπίθετο γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ βιβλίον, τοῦ ὁποίου εἶναι προσδιορισμός, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ὅπως καὶ τὰ ἐπίθετα σωματῶος, βαμβύκινος ἢ βομβύκινος καὶ ὅλα τὰ παράγωγα τῆς λέξεως *μεμβράνα*, ποὺ ἀπαντοῦν σὲ παρόμοιες ἐκφράσεις.

γ) Σωματῶον

Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ὀνομασία τῆς περγαμηνῆς χρησιμοποιεῖται καὶ τὸ ἐπίθετο *σωματῶος*, παράγωγο ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ *σῶμα* μετὰ τὴν παραγωγικὴ κατάληξη *-ῶος*². Τὰ παραδείγματα μας συνήθως προέρχονται ἀπὸ ἀπαριθμήσεις ἢ ἀναγραφὰς χειρογράφων σὲ παλαιούς καταλόγους. Π.χ.

Σὲ ἀναγραφὴ χειρογράφων τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, τὴν παλαιότερη, ὅσο ξέρουμε, γιὰ τὴ Μονὴ (ἔτ. 1103), ἀπαντᾷ ὀκτὼ φορές τὸ οὐδέτερο *σωματῶον*, ἕξι φορές στὸν ἐνικὸ καὶ δύο στὸν πληθυντικὸ, καὶ πάντα προσδιορίζει τὴν γραφικὴ ὕλη ἐνὸς βιβλίου³.

Τυπικὸ τῆς Εἰρήνης τῆς Δούκαινας γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Κεχαριτωμένης (ἔτ. 1118): *Ἐπειδὴ δὲ καὶ τρία τυπικὰ γεγονόσιν σωματῶα*⁴, ὅπου τὰ *σωματῶα* ἀντίγραφα ἀντιτίθενται στὰ *βαμβύκινα*.

Σὲ ἀνέκδοτη ἀναγραφὴ χειρογράφων τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ποὺ βρίσκεται στὰ φφ. 265-277^v τοῦ κώδ. 170 τῆς Μονῆς καὶ ποὺ θὰ πρέπει νὰ γράφτηκε, κατὰ τὴ γνώμη μας, στὰ τέλη τοῦ 11ου με ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰῶνα, ἀπαντᾷ τέσσερις φορές τὸ οὐδέτερο *σωματῶον*⁵, καὶ προσδιορίζει τὸ οὐσιαστικὸ *βιβλίον*, γιὰ νὰ καθορίσῃ τὴ γραφικὴ του ὕλη.

Ἄλλὰ τὰ περισσότερα παραδείγματα καὶ σὲ ἀριθμὸ καὶ σὲ ποικιλία ἀπὸ γένη καὶ πτώσεις τὰ δίνει ὁ κατάλογος τοῦ 1200 τῆς ἴδιας Μονῆς τῆς Πάτμου⁶ ὁ δημοσιευμένος ἀπὸ τὸν Ch. Diehl. Ἐδῶ τὸ ἐπίθετο *σωματῶος* τὸ συναντοῦμε δεκαπέντε φορές. Ἐννέα φορές στὴν ὀνομαστικὴ (ἢ καὶ αἰτιατικὴ) ἐνικῶ

1. K. N. ΣΑΘΑ, Μεσ. Βιβλ., I, σ. 50, στ. 2, 5, 19, 21 καὶ 23. Πρβ. NISSEN, Diataxis, 87, 91 καὶ 94. DEVRESSE, Introduction, 17, σημ. 4.

2. P. CHANTRAINE, Formation, 65.

3. E. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Πατμιακὰ Γ', 'Ο κατηγοούμενος τῆς Μονῆς Πάτμου Ἰωσήφ Ἰασίτης καὶ ἡ ἀρχαιότερα ἀναγραφὴ χειρογράφων τῆς Μονῆς, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 4 (1964) 349.

4. Κεφ. 77: P.G. 124, 1104. MIKLOSICH - MÜLLER, Acta et Dipl., V, 380. Βλ. ATSALOS, La terminologie, I, 120 καὶ σημ. 2.

5. Φ. 266^v, 10, 14, 17 καὶ φ. 267^v, 3. Γιὰ τὸν ἀνέκδοτο αὐτὸν κατάλογο βλ. ATSALOS ὁ.π. σ. 242, σημ. 6.

6. Γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ καταλόγου ATSALOS, ὁ.π. σ. 73, σημ. 2.

τοῦ οὐδετέρου (σωματῶν)¹, μιὰ φορὰ στὴν γενικὴ ἔνικοῦ τοῦ οὐδετέρου (ὄμοιοι τοῦ σωματόου [βιβλίου])², μιὰ φορὰ στὴ δοτικὴ ἔνικοῦ τοῦ ἰδίου γένους (ἐν σωματώω χαρτίω)³, δύο φορὲς στὴν ὀνομαστικὴ (ἢ καὶ αἰτιατικὴ) πληθυντικοῦ τοῦ οὐδετέρου (σωματῶα)⁴, μιὰ φορὰ στὴ δοτικὴ πληθυντικοῦ τοῦ οὐδετέρου (ἐν σωματώοις τετραδίοις)⁵, καὶ μιὰ φορὰ στὴν ὀνομαστικὴ ἔνικοῦ τοῦ θηλυκοῦ (μετάφρασις σωματῶα)⁶.

Τέλος ἡ λέξις ἀπαντᾷ πολλὰς φορὰς καὶ στὴ διαθήκη τοῦ Ἀββᾶ Σάββα (τέλη 13ου μὲ ἀρχὲς 14ου αἰ.), συνήθως στὸν ἔνικο τοῦ οὐδετέρου, καὶ προσδιορίζει τὴ λέξι βιβλίον· ἀλλὰ μιὰ φορὰ καὶ στὸν πληθυντικὸ καὶ προσδιορίζει τὴ λέξι τετράδια (ἕτερα τετράδια σωματῶα ἔχοντα τὴν Ἀποκάλυψιν)⁷.

Γ. Διφθέρα - δέρμα - δέρρις - ὕμην

Ἐπειδὴ ἡ περγαμινὴ ὡς γραφικὴ ὕλη προερχόταν ἀπὸ δέρμα, ἦταν φυσικὸ καὶ πολλὰς συνώνυμες λέξεις πού κατὰ κάποιον τρόπο εἶχαν σχέση μετὰ αὐτὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν, κυριολεκτικὰ ἢ μεταφορικὰ, γιὰ τὴν ὀνομασία της. Μιὰ ὁμάδα ἀπὸ τέτοια συνώνυμα συγκροτοῦν οἱ λέξεις διφθέρα, δέρμα, δέρρις καὶ ὕμην. Ὅπως ὅμως τονίσαμε κίελας, οἱ λέξεις αὐτὲς δὲν γνώρισαν πλατὺα χρῆση, ὥστε νὰ γίνουσι ὄροι τεχνικοί· ἡ χρῆση τους στάθηκε περιορισμένη, κάποτε μάλιστα θὰ λέγαμε καὶ εὐκαιριακὴ. Τὴ διαπίστωση αὐτὴ δὲν τὴ διαψεύδει ὁ σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ παραδείγματα πού ἀναφέρονται στίς δύο πρῶτες λέξεις καὶ ἰδιαίτερα στὴ λέξι διφθέρα, γιὰ τὴ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀνάγονται σὲ παλαιότερη ἐποχὴ.

α) Διφθέρα

Ἡ λέξι διφθέρα⁸ στοὺς κλασσικοὺς καὶ στοὺς πρῶτους ἑλληνιστικοὺς

1. CH. DIEHL, *Le trésor*, σ. 523, 31, 32, 524, 3, 7, 10, 15, 14, 19, καὶ 525, 1.

2. Ὁ.π. σ. 522, 12.

3. Ὁ.π. σ. 523, 23.

4. Ὁ.π. σ. 524, 26, 27, 35.

5. Ὁ.π. σ. 522, 31.

6. Ὁ.π. σ. 521, 31.

7. MIKLOSICH - MÜLLER, *Acta et Dipl.*, VI, 241, 22.

8. Ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ ἢ διφθέρα ἀπορρέει σειρά ἀπὸ παράγωγα καὶ σύνθετα, ὅπως διφθεράλοφος, διφθεράριος, διφθεροποιός, διφθεροπώλης, διφθέρωμα, διφθέριον, κτλ., γιὰ τὰ ὅποια βλ. τὰ οἰκεία λήμματα τῶν λεξικῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν L-S-J καὶ H. STEPHANUS. Ἐδῶ θὰ θυμίσουμε μόνο τὴ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία διφθέρα καὶ τὸ σημερινὸ τεφτέρι (καὶ τεφτεράκι) πού εἶναι νεοελληνικὸ ἀντιδάνειο ἀπὸ τὸ τουρκικὸ tefter,

χρόνους δήλωνε τὸ κατεργασμένο δέρμα γενικά, χωρὶς ἀκόμα νὰ ἔχη πάρει τὴν εἰδικὴ σημασίαν τοῦ δέρματος τοῦ ἐπεξεργασμένου γιὰ γράψιμο, δηλαδὴ τῆς περγαμνῆς. Κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἀκόμη περισσότερο κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἡ λέξις εἶχε φτάσει νὰ προσδιορίζη ὄχι μόνον τὴν περγαμνὴν, ἀλλὰ κάθε γραφικὴ ὕλη, ἔτσι πού στὸν Πλούταρχο νὰ βρίσκουμε τὸ ζεῦγος *διφθέρας χαλκαῖς*¹.

Ἡ λέξις, ἢ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ δέρματος γενικά ἢ τῆς περγαμνῆς εἰδικότερα, ἀπαντᾷ σὲ πολλοὺς συγγραφεῖς τῶν ἐποχῶν αὐτῶν, ὅπως π.χ. στὸν Ἡρόδοτο², στὸν Εὐριπίδη³, στὸν Κτησία⁴, στὸν Ἀριστέα⁵, στὸν Νικόλαο Δαμασκηνό⁶, στὸν Ἰώσηπο⁷, στὸν Γαληνό⁸, στὸν Λουκιανό⁹, κ.ἄ.

Ἡ ἐξέταση τῆς λέξεως *διφθέρα* στοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς, πού κάποτε θέτει σοβαρὰ ἐρηνηνευτικὰ προβλήματα γιὰ τὴν ἀκριβῆ τῆς σημασίας, ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς μελέτης μας καὶ γι' αὐτὸ σημειώνουμε μόνον λίγες βιβλιογραφικὰ ἐνδείξεις γιὰ τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ¹⁰ καὶ προχωροῦμε

τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ *deffer*. Βλ. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, Ἑτυμ. λεξ. τῆς κοινῆς Νεοελλ. λ. *τεφτέρι*. Πρβ. καὶ GARDTHAUSEN, Gr. P., I, 91. DEVRESSE, Introduction, 3, σμ. 7.

1. Ἡθικά 297 A (= Αἴτια Ἑλληνικά 25). Πρβ. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 98.

2. V, 58. Γιὰ τὸ πολυσυζητημένον αὐτὸ χωρίο βλ. BIRT, Buchwesen, 47 καὶ 432, σμ. 2. WATTENBACH, Schriftwesen, 111. ΘΟΜΨΩΝΟΣ-ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 56. GARDTHAUSEN, Gr. P., I, 92-93. C. WENDEL, Buchbeschreibung, 81 κέ. DEVRESSE, Introduction, 3 καὶ σμ. 1. VAN GRONINGEN, Greek Palaeography, 21. WÜNSCH, RE, V1, 1157, κτλ.

3. Ἀποσπ. 627 (ἐκδ. NAUCK), 841 (ἐκδ. METTE, Lustrum 12 (1967) 211). Πρβ. GARDTHAUSEN, ὁ.π. σ. 92.

4. Κατὰ τὸν Διόδωρο Σικελιώτη 2, 32. Βλ. σχετικὰ TH. BIRT, ὁ.π. σ. 49 καὶ σμ. 5. WATTENBACH, ὁ.π. σ. 111. ΘΟΜΨΩΝΟΣ-ΛΑΜΠΡΟΥ ὁ.π. σ. 66, σμ. 5. GARDTHAUSEN, ὁ.π. σ. 3, σμ. 2. WENDEL, ὁ.π. σ. 85, σμ. 478. DEVRESSE, ὁ.π. σ. 3, σμ. 2. VAN GRONINGEN, ὁ.π. σ. 21, σμ. 4.

5. Βιβλιογραφία γιὰ τὸ χωρίο βλ. παρακάτω σ. 98, σμ. 1.

6. Κατὰ τὸν Στράβωνα XV, 1. Πρβ. WATTENBACH, ὁ.π. σ. 111. DEVRESSE, ὁ.π. σ. 3, σμ. 5. WÜNSCH, ὁ.π.

7. Βλ. παρακάτω σ. 98, σμ. 2.

8. 7,890.12,423, 18B, 630, κτλ. Γιὰ τὰ τρία αὐτὰ χωρία βλ. ἀντίστοιχα DEVRESSE, ὁ.π. σ. 3, σμ. 3, ATSALOS, ὁ.π. σ. 98 καὶ GARDTHAUSEN, ὁ.π., I, 97, σμ. 1.

9. Πρὸς τὸν ἀπαιδέυτον καὶ πολλὰ βιβλία ὀνομαζόμενον, 7 καὶ 16. Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῶ συνόντων 41. Στὰ χωρία αὐτὰ τοῦ Λουκιανοῦ τὰ συμφραζόμενα δείχνουν ὅτι ἡ λέξις ἐδῶ δηλώνει τὸ δέρμα ὄχι ὡς γραφικὴ ὕλη ἀλλὰ ὡς κάλυμμα τοῦ κυλίνδρου. Πρβ. τὰ ἐπιγράμματα III, 2 καὶ V, 5 τοῦ Μαρτυαλίου, τὴν ἐλεγείαν III, 1, 9-14 τοῦ Τιβούλου, κτλ. Βλ. σχετικὰ καὶ BIRT, ὁ.π. σ. 64 καὶ σμ. 2. WATTENBACH, ὁ.π. σ. 132, καὶ σμ. 2. GARDTHAUSEN, ὁ.π. σ. 145-146. DEVRESSE, ὁ.π. σ. 3, σμ. 6. WÜNSCH, RE, V1, 1157-1158.

10. Τὰ παραπάνω γενικά βοθηθήματα δὲν ἐξετάζουν μόνον τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα

στὶς μαρτυρίες ἀπὸ συγγραφεῖς καὶ κείμενα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐξετάζουμε.

Ἀρχίζουμε καὶ πάλι ἀπὸ τὰ πενήκοντα σωματῖα ἐν διφθέραις τοῦ Εὐσεβίου¹. Τὸ χωρίο αὐτὸ μᾶς φαίνεται ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τῆς λέξης ποὺ μελετοῦμε, ἀφοῦ προέρχεται ἀπὸ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τονίσουμε καὶ γιὰ ἄλλους ὄρους², πολλὲς λέξεις παίρνουν νέα σημασία, μὲ τὴν ὁποία συνήθως τὶς συναντοῦμε καὶ στὰ μετέπειτα χρόνια. Κατὰ τὴ γνώμη μας λοιπόν, ἡ χρησιμοποίησις τῆς λέξης ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο δείχνει πὼς ὕστερα ἀπὸ μιὰ σημασιολογικὴ εὐρυνση ποὺ εἶχε γνωρίσει ὁ ὄρος κατὰ τὰ ἀμέσως προηγούμενα χρόνια δηλώνοντας γραφικὴ ὕλη γενικὰ ἢ καὶ βιβλίον³, τὴν ἀρχίζει νὰ παίρῃ τὴν εἰδικὴν σημασίαν τῆς περιγραμμένης.

Ἀκολουθοῦν μερικὰ ἀκόμα ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα.

Κανὼν ΙΕ' Συνόδου Λαοδικείας (4. αἰ.): *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν πλὴν τῶν κανονικῶν ψαλτῶν τῶν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα ἀναβαινόντων καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων ἑτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν Ἐκκλησίᾳ*⁴.

Ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ σχόλια τοῦ Ζωναρᾶ, τοῦ Βαλσαμῶνος (ὅμοια περίπου μὲ τοῦ Ζωναρᾶ) καὶ τοῦ Ἀρμενοπούλου στὸν κανὼνα αὐτόν.

Ζωναρᾶς: *Διφθέρας δὲ ὀνόμασαν, ἃς ὁ κλεινὸς Παῦλος⁵ μεμβράνας ἐκάλεσεν... διφθέραι γὰρ τὰ δέρματα λέγονται, ἐξ ὧν αἱ μεμβράναι ἐργάζονται. Τὰ βιβλία τοίνυν τὰ ἐκκλησιαστικὰ λέγονται καλεῖσθαι οἱ τῆς Συνόδου πατέρες διφθέρας*⁶.

Ἀρμενόπουλος: *Ἦγουν τῶν ἀπὸ κανόνος γιγνομένων. Διφθέρας δὲ τὰς βίβλους καλεῖ, διὰ τὸ μεμβράνας αὐτὰς εἶναι. διφθέραι γὰρ τὰ δέρματα*⁷.

Θεοφύλακτος Σιμοκάτης: *Ἦκουσά του λέγοντος ἀνδρὸς Βαβυλωνίου*

τῶν χωρίων, γιὰ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλο πρόβλημα τῆς διφθέρας στὴν ἀρχαιότητα. Σ' αὐτὰ καὶ ἡ πληρέστερη βιβλιογραφία.

1. Βλ. παραπάνω σ. 84, σημ. 2.

2. Πρβ. ATSALOS, La terminologie, I, 15, 257 καὶ 258.

3. Βλ. π.χ. τὸ χωρίο τοῦ Πλουτάρχου (σ. 88) καὶ τὴν παρακάτω ἐρμηνείαν ἀπὸ τὸ Corpus Glossariorum Latinorum (ἐκδ. G. LOEWE - G. GOETZ), II, 279,16: *διφθερατοβιβλιον (= διφθέρα τὸ βιβλίον)*. Τὴν ἴδιαν ἔννοιαν τοῦ βιβλίου (= βιβλίον ἀπὸ περιγραμμένης σὲ σχῆμα κώδικα) νομίζουμε πὼς ἔχει ἡ λέξις καὶ σὲ μιὰ περίεργη σύζευξίν τῆς μὲ τὴν λέξιν *μεμβράνα* σὲ ἐπιστολῇ ποὺ διασώζει σύγχρονος περίπου πάπυρος: *κόμισαι διὰ τοῦ/ἀναδιδόντων σοι ταῦτά μου τὰ γράμματα / τὴν διφθέραν [τ]ῶν μεμβρανῶν ἐν / τετραδίοις εἰκ[οσ]ιπέτε τιμῆς / ἀργυρίου (ταλάντων) ἰδ'...: Pap. Oxyth. 2156 (τόμ. XVII, 275, 7-10)*. Πρβ. DEVRESSE, ὅ.π. σ. 5, σημ. 3.

4. ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΑΗ, Σύνταγμα Κανόνων, III, 184-185.

5. Βλ. Ἑλληνικά 24 (1971) 12.

6. ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΑΗ, ὅ.π.

7. P.G. 150, 100 D. Πρβ. DEVRESSE, ὅ.π. σ. 3, σημ. 9. DU CANGE λ. διφθέρα.

ιερομνήμονος μεγίστην ἐμπειρίαν ἀπειληφότος τῆς περὶ τὰς βασιλικὰς διφθέρας ἀναγραφῆς¹. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ θυμίζει τὸ σὲ πολλὰ ὅμοιό του χωρίο τοῦ Κτησία.

Ψελλός: ... ὅθεν οἱ πλείους τῶν ἐκλαμβανόντων τὰ ἡμέτερα σχέδια, δελτάρια τὰς διφθέρας ποιούντες, εὐθὺς ἔχουσι βιβλία τὰ γεγραμμένα².

Εὐστάθιος: Καὶ βιβλιακῶν ἐδάφει ἐπαναπαύεσθαι, ὅμοιον, φασίν, ὡς εἰ καὶ Θεοῦ λόγον ἢ διὰ στόματος προφέρει τις ἢ ἐκ διφθέρας ἱερᾶς ἀναλέγεται³. Ἐδῶ φανερὴ εἶναι ἢ ἐπίδραση τῆς παλαιότερης παράδοσης, καὶ εἰδικότερα τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας⁴.

Scorialensis gr. 146 (= T.II.7), ἔτ. 1423:

ὦδε γεωγραφίη λάχε Στράβωνος τέλος ἤδη·
 ἦν Χρυσοκόκκης γράψε γεώργιος χερσὶν ἔῃσι·
 φραγκίσκου φιλέλφοιο πόροντος [sic] διφθέρας καὶ τᾶλλα
 ἀναλώματα πάντα· ποιησαμένον ἐὼν κτῆμα,
 πυκτίδα ἀρίστην ἄγαν· ἠδὲ σοφίας πλήρη⁵.

Στὸ σημεῖωμα αὐτὸ ὁ βιβλιογράφος Γεώργιος Χρυσοκόκκης προσπαθεῖ νὰ ἐπαναλάβῃ σὲ κακὴ ὀμηρικὴ γλώσσα ὅ,τι ἔχει πεῖ παραπάνω σὲ ἀπλὴ γλώσσα. Ἐδῶ πιά ὁ ἀρχαϊσμός τοῦ βιβλιογράφου τῆς Ἀναγέννησης εἶναι ὀλοφάνερος.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω λοιπὸν κείμενα εὐκόλα διαπιστώνουμε πὼς ἡ λέξι διφθέρα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν γνώρισε πλατιὰ διάδοση ὡς τεχνικὸς ὄρος· ἢ χρῆση της ἔμεινε περιορισμένη στὸν κύκλο τῶν λογίων. Τίς περισσότερες φορές ποῦ τὴ συναντοῦμε ἔχουμε ἢ προσπάθεια ἐρμηνείας της (μόνης ἢ μέσα σὲ παροιμιακὰς φράσεις ἢ χωρία δυσνόητα)⁶ ἢ ἀρχαϊσμό.

1. III, 18, 6 (ἐκδ. DE BOOR, 147). Πρβ. καὶ V, 3,10 (= ἐν βασιλικῇ διφθέρα: DE BOOR, 193).

2. Περὶ καινῶν δογμάτων καὶ ὄρων τῶν νομικῶν ρωμαϊστὶ λεγομένων: P.G. 122, 1029 A. Γιά τὸ χωρίο καὶ τὸν σχολιασμό του, βλ. ΑΤΣΑΛΟΣ, La terminologie, I, 168-170. Πρβ. RENAULD, Lexique de Psellos λ. εἰλητάριον.

3. TAFEL, Opuscula, 17.

4. Βλ. π.χ. τὸν κανόνα ΙΕ' τῆς Συνόδου τῆς Λαοδικείας καὶ τὰ σχόλιά του σ. 89.

5. REVILLA (RR 344) σ. 473. Πρβ. MILLER (RR 343) σ. 126.

6. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ διδακτικὰ εἶναι καὶ ὀρισμένα λήμματα ἀπὸ μεσαιωνικὰ λεξικά. Π.χ. Ἡσύχιος: διφθέρα δέσμα (ἐκδ. SCHMIDT, I, 521. LATTE, I, 465). Σοῦδα λ. ἀρχαιότερα: ἀρχαιότερα τῆς διφθέρας λέγεις. ἐπὶ τῶν σαθρὰ καὶ παλαιὰ λεγόντων· ἢ γὰρ διφθέρα παμπάλαιος, ἐν ἣ δοκεῖ Ζεὺς ἀπογράφεσθαι τὰ γενόμενα (ἐκδ. ADLER, I, 371=Διογενιανός, III, 2 [Corp. Par. Gr., ἐκδ. LEUTSCH-SCHNEIDEWIN, I, 214,7]. Βλ. καὶ WÜNSCH, ὁ.π., L-S-J λ. διφθέρα). Λ. Ζεὺς: Ὁ Ζεὺς κατεῖδε χρόνιος εἰς τὰς διφθέρας. ἐπὶ τῶν ποτε ἀμειβομένων ὑπὲρ ὧν πρόπτουσι καλῶν ἢ κακῶν, ὅτι οὐκ ἀπρονοήτᾳ φασὶ τὰ πάντα, ἀλλὰ τὸν Δία εἰς διφθέρας τινὰς ἀπογράφεσθαι καὶ ποτε ἐπεξίεναι (ADLER, II, 503=

β) Δέρμα

Χρήση τοῦ δέρματος γιά γραφικούς σκοποὺς εἶχε γίνει καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἐπιγράττηση τῆς περγαμηνῆς. Ἦταν λοιπὸν ἐπόμενο κατὰ τὴν περίοδο αὐτῆ ἢ ἡ ἴδια ἢ λέξι δέρμα, ἢ πῶς γενικὴ ἀπὸ τὰ συνώνυμα τῆς ομάδας αὐτῆς, ἢ καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παράγωγά της, νὰ δῆλωναν καὶ γραφικὴ ὕλη¹. Ὑστερα ἀπὸ τὴ γενίκευση τῆς χρήσης τῆς περγαμηνῆς, ἢ λέξι δέρμα, ἀπὸ σημασιολογικὴ στένωση, πολὺ φυσικὴ καὶ εὐκόλη, παράλληλα μὲ τὴ γενικὴ της ἔννοια ἀρχίζει νὰ παίρνη καὶ τὴν εἰδικὴ σημασίαν τῆς περγαμηνῆς². Ἔτσι, παρακολουθώντας τὴ λέξι δέρμα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ στὴ σχέση της μὲ τὶς γραφικὰς ὕλες, διαπιστώνουμε πὼς χρησιμοποιεῖται εἴτε μὲ τὴ γενικὴ της ἔννοια, γιά νὰ διασαφηνίσῃ ἄλλους ὄρους πῶς εἰδικούς, εἴτε μὲ τὴν πῶς εἰδική, γιά νὰ προσδιορίσῃ τὴν περγαμηνή.

Παραδείγματα γιά τὴν πρώτη περίπτωσιν θὰ βρῆ κανεὶς σὲ χωρία ποὺ ἔχουν ἀναφερθῆ παραπάνω, ὅπως εἶναι οἱ ἐρμηνεῖες τοῦ Θεοδώρητου καὶ τοῦ Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας γιά τὶς μεμβράνες τῆς Β' Ἐπιστολῆς πρὸς Τιμόθεον τοῦ ἀποστόλου Παύλου³, ἢ ἐρμηνεία τῆς λέξεως διφθέρα στὸ Λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου⁴, κτλ.

Ἐδῶ ἀκολουθεῖ ἐπιλογὴ πάλι ἀπὸ μαρτυρίες, στὶς ὁποῖες ἢ λέξι δέρμα δηλώνει τὴν περγαμηνή, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, μὲ ὑπολανθάνουσα ἀναφορὰ στὴν προέλευσίν της ἀπὸ τὸ δέρμα. Π.χ.

Σὲ κατάλογο βιβλιοπωλείου ποὺ διασώζει πάπυρος τοῦ 4ου αἰῶνα (Pap. Ash. Inv. 3) ἢ γραφικὴ ὕλη γιά δεκαπέντε περίπου βιβλία δηλώνεται μὲ τὴ λέξι δέρμα, ὅπως:

Δέρμα(α) ποιμ[ην]

Δέρμα(α) Ὁριγέ[νους]⁵ ..., κτλ.

Ζηρόβιος, IV, 11 [Corp. Pap. Gr., I, 87, 3]. Βλ. WÜNSCH, ὁ.π. GARDTHAUSEN, ὁ.π. 92). Βλ. ἐπίσης Πολυδεύκους, Ὀνομαστικόν, VII, 21 καὶ X, 57 (ἐκδ. BETHE, II, 110 καὶ 205). Πολυδεύκους(;), Καθημερινὴ Ὀμιλία, σ. 448. CGL, III, 639, κτλ.

1. Σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ π.χ. τῆς Πριήνης (μετὰ τὸ 84 π.Χ.) ἀπαντᾷ τὸ ἐπίθετο *δερμάτινος*, ποὺ ἀναμφισβήτητα δηλώνει γραφικὴ ὕλη: ... ἐν *δερματίνοις* καὶ *βιβλίνοις* τεύ[χε]σ[ιν]. Γιά τὶς ἐρμηνευτικὰς δυσκολίας τοῦ χωρίου καὶ ἰδιαιτέρα τοῦ ὅρου τεύχος ἔχει γίνει λόγος στὸ Α' Μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς (ATSALOS, La terminologie, I, 115, σημ. 4), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Τὴ λέξι δέρμα ὡς ὀνομασίαν τῆς περγαμηνῆς ἀναφέρουν πολλὰ βοηθήματα, συνήθως ὁμως χωρὶς νὰ παραπέμπουν σὲ πηγές. Βλ. π.χ. MONTFAUCON, Palaeographia graeca, 17. WATTENBACH, Schriftwesen, 114. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 93. DEVRESSE, Introduction 5. VAN GRONINGEN, Greek Palaeography, 21, κτλ.

3. Βλ. Ἐλληνικά 24 (1971) 12 καὶ σημ. 6.

4. Βλ. παραπάνω σ. 90, σημ. 6.

5. C. H. ROBERTS, Two Oxford Papyri, στὸ Zeitschr. N.T.W., 37 (1939) 186-7.

Σε ἄλλον κατάλογο βιβλίων μιᾶς ἐκκλησίας, ποῦ τὸν διασώζει πάπυρος τοῦ 5ου ἢ 6ου αἰώνα, τὸ ἴδιο γίνεται μετὰ τὸ ἐπίθετο *δερμάτινος*:

*Βιβλία δερμάτι(να) κα΄,
ὁμοί(ως) χαρτία γ΄¹.*

Παλλάδιος (4.-5. αἰ.): *Οὕτω πεπληροφορημένως ἔχω, ὡς αὐτὸς παρὼν ἐν τοῖς τόποις. Ἰκανὸν ἔστω δέ σοι τεκμήριον τῆς ἐμῆς πεισμονῆς ἢ προσοχῆ τῶν λεχθέντων, ὃν ἔναυλον ἔχων τὴν μνήμην, ἴσως καὶ γραφῆ παραδώσω ἐν δέρματι ἀκαμῖω, μέλανι ἐγκαράξας, εἰς μνήμην τῆς ἡμῶν γενεᾶς καὶ ὠφέλειαν τῶν ἐπισκοπῆς ὀρεγομένων...².*

Στὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Παλλαδίου, τὸ δανεισμένο ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τὰ συμφραζόμενα δείχνουν ὀλοκάθαρα πὼς μετὰ τὴ λέξη *δέρμα* νοεῖται ἡ περγαμηνή.

Ἀποφθέγματα Πατέρων: *Ἔλεγον περὶ τοῦ ἀββᾶ Γελασίου, ὅτι εἶχε βιβλίον ἐν δέρμασιν, ἄξιον διακοσίων νομισμάτων· εἶχε δὲ τὴν Παλαιὰν καὶ Καινὴν Διαθήκην γεγραμμένην ὄλην...³.*

Στὸ χωρίο ποῦ ἀκολουθεῖ καὶ ποῦ εἶναι παρμένο ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ τὸν ἀφιερωμένο στὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων, βρίσκουμε ἐνδιαφέρουσα περιγραφή τῶν ὑλικῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἓνα βυζαντινὸ χειρόγραφο· ἀνάμεσα στὰ ὑλικά αὐτὰ ἡ περγαμηνὴ ἀναφέρεται μετὰ τὴ λέξη *δέρμα*, ποῦ ἐπανέρχεται ἄλλωστε καὶ πολλὲς ἄλλες φορές στὸν ἴδιο λόγο: *Εἶπε τοίνυν (Βογόμιε), ἡ βίβλος αὕτη οὐκ ἀπὸ σανίδων σύγκειται; οὐκ ἀπὸ δερμάτων; οὐκ ἀπὸ νημάτων τῶν τὰ δέρματα συσφιγγόντων; οὐκ ἀπὸ μέλανος καὶ ἐτέρων πολλὰκις χρωμάτων; Ἄρ' οὖν καὶ σὺ τὸ βιβλίον τῶν εὐαγγελίων προσκυνῶν καὶ ἀσπαζόμενος τὰς σανίδας καὶ τὸ μέλαν καὶ τὰ δέρματα προσκυνεῖς καὶ ἀσπάζῃ ἢ τοὺς λόγους τοῦ Θεοῦ τοὺς ἐγγεγραμμένους τῇ βίβλῳ⁴;*

Πρβ. καὶ DEVRESSE, Introduction 59, σημ. 5. Ἡ ἀνάγνωση *δέρμα* καὶ ὄχι *δερμάτινον* εἶναι βέβαιη, γιατί, ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης, στὸν ἕκτο στίχο ἡ λέξη *δέρμα* εἶναι γραμμένη ὀλόκληρη, χωρὶς καμιά βραχυγραφία.

1. B. P. GRENFELL - A. S. HUNT, *New Classical Fragments and other Greek and Latin Papyri* (Greek Papyri, series II), Oxford 1897, ἀριθ. 111, σ. 161, στίχ. 27-28. Πρβ. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, 100. DEVRESSE, Introduction, 10, σημ. 2 (ὄχι inventaire de librairie ἀλλὰ ἐκκλησίας).

2. P. R. COLEMAN - NORTON, *Palladii dialogus de vita S. Joannis Chrysostomi*, Cambridge 1928, 125, 17 = P.G. 47, 70. Πρβ. LAMPE λ. *δέρμα*

3. P.G. 65, 145 B-C. Βλ. σχετικὰ DEVRESSE, Introduction, 125 καὶ σημ. 4, καὶ 5, σημ. 4.

4. P.G. 140, 665 A. Στὴ συνέχεια τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὁ Πατριάρχης χρησιμοποιοεῖ τὴ λέξη *χάρτης*, γιατί θέλει νὰ δηλώσῃ γραφικὴ ὕλη γενικὰ καὶ ὄχι εἰδικὰ τὴν περγαμηνή.

Τὰ χωρία πού παραθέσαμε εἶναι, νομίζουμε, πειστικές μαρτυρίες γιὰ τὴ χρήση τῆς λέξης *δέρμα* μὲ τὴν ἔννοια τῆς περγαμηνῆς¹.

Πρὶν ὅμως τὴν ἐγκαταλείψουμε, θὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο σὲ ἓνα τελευταῖο χωρίο ἀπὸ τὰ Σχόλια τῶν Βασιλικῶν, στὸ ὁποῖο ἡ παρουσία τῆς λέξης *δέρμα* δημιουργεῖ ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα, γιὰτὶ τὸ χωρίο φαίνεται ταραγμένο. Τὸ σχόλιο αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴ λέξη *χάρτης*, πού ἀπαντᾷ στὸν ὀρισμὸ τοῦ Συμβολαίου τῆς Νεαρᾶς 44². Τὸ ἐπαναλαμβάνουμε ἀντιπαραθέτοντας τὸ κείμενο, ὅπως τὸ βρίσκουμε στὶς παλαιότερες ἐκδόσεις καὶ στὴν τελευταία κριτικὴ ἐκδοσὴ τῶν Scheltema - Holwerda.

Παλαιότερες ἐκδόσεις
*Χάρτης ἐστὶν τὸ ἀπὸ παύρου δέρμα ἢ
ἐτέρα ὕλη πρὸς γραφὴν πεποιημένη³.*

Ἐκδ. Scheltema-Holwerda
*Χάρτης ἐστὶν ὁ ἀπὸ παύρου (ἢ) δέρμα-
(τος) ἢ ἐτέρα(ς) ὕλη(ς) πρὸς γραφὴν
πεποιημένη(ς)⁴.*

Ὅση καλὴ διάθεσὴ καὶ ἂν ἔχη κανεῖς, θὰ δυσκολευτῆ πολὺ, νομίζουμε, νὰ δεχτῆ τίς πολλαπλές διορθώσεις-προσθῆκες πού ἔχουν ἐπιφέρει οἱ τελευταῖοι ἐκδότες στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ κείμενο. Σήμερα ἡ φιλολογικὴ σύνεσὴ ἐπιβάλλει νὰ σεβόμαστε περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων καὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ δώσουμε ἐξήγησὴ σὲ μιὰ συντακτικὴ ἢ ἐρμηνευτικὴ δυσκολία πού παρουσιάζει ἓνα χωρίο ὄχι μόνον μὲ παρεμβάσεις στὸ κείμενο, κάποτε μάλιστα, ὅπως ἐδῶ, πολὺ βίαιες, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλους τρόπους.

Κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ σχόλιο αὐτό, πού ἀπὸ συντακτικὴ ἀποψὴ ὅπως-δήποτε δὲν εἶναι ὀρθό, μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθῆ ἢ τουλάχιστον νὰ δώσῃ ἱκανοποιητικὸ νόημα στὶς παρακάτω δύο περιπτώσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες προτιμότερη μᾶς φαίνεται ἡ δευτέρα. Ἡ πρώτη περίπτωσὴ εἶναι νὰ σεβαστοῦμε τὸ κείμενο τῶν χειρογράφων, ὅπως οἱ πρῶτοι ἐκδότες⁵, καὶ νὰ δεχτοῦμε πῶς ἡ λέξη *δέρμα* ἐδῶ δὲ σημαίνει πιά περγαμηνή, ἀλλὰ γραφικὴ ὕλη γενικά, ὅπως καὶ ἡ λέξη *χάρτης*, τὴν ὁποία ἐξηγεῖ. Δηλαδή: «*χάρτης* εἶναι γραφικὴ ὕλη (= *δέρμα*) πού προέρχεται ἀπὸ πάπυρο ἢ ἀπὸ κάποιο ἄλλο ὕλικὸ εἰδικὰ δου-

1. Βλ. καὶ τὰ χωρία ἀπὸ τὰ Anecdota τοῦ Boissonade ('Ελληνικά 24, 1971, 13) καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Λυδὸ (ἔ.π. σ. 18), στὰ ὁποῖα ὅμως ἡ λέξη *δέρμα* δηλώνει τὴν ἀκατέργαστὴ δορά, πρὶν γίνῃ περγαμηνή.

2. Σχόλια Βασιλικῶν, XXII, 2,1.

3. Ἔτσι π.χ. στὸν HEIMBACH, Basilicorum Libri LX., II, Λιψία 1840, 513, στὴν ἐκδοσὴ τῶν Βασιλικῶν ἀπὸ τὸν I. Δ. ΖΕΠΟ, II, Ἀθήναι 1910, 1085, στοὺς WATTENBACH, Schriftwesen, 98, GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 49, κτλ.

4. Ἐκδ. H. J. SCHELTEMA - D. HOLWERDA, IV, Groningen 1959, 1394, 14.

5. Ἡ γραφὴ τὸ τῶν παλαιότερων ἐκδόσεων δὲν φαίνεται ἂν εἶναι διόρθωσὴ ἢ ἂν μαρτυρεῖται ἀπὸ ὀρισμένα χφφ. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῶν SCHELTEMA - HOLWERDA δὲν ὑπάρχει καμιά ἔνδειξη.

λεμένο για νὰ δεχτῆ τῆ γραφή». Ἡ λέξι δέρμα δὲ θὰ ἦταν δύσκολο μὲ μιὰ σημασιολογικὴ εὐρυσση νὰ καταλήξῃ στὴ νέα αὐτὴ σημασία, ὅπως ἄλλωστε συνέβη καὶ μὲ τὴ λέξι χάρτης· ἡ ἔννοια ὅμως αὐτὴ για τὴ λέξι δέρμα, ὅσο μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε, δὲ μαρτυρεῖται ἀπὸ κανένα ἄλλο κείμενο τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Ἡ δευτέρη περίπτωση εἶναι νὰ δεχτοῦμε πὼς τὸ σχόλιο ἔχει τὸ νόημα ποῦ τοῦ ἀποδίδουν οἱ τελευταῖοι ἐκδότες. Δηλαδή: «χάρτης εἶναι ἡ γραφικὴ ὕλη ποῦ γίνεται ἀπὸ πάπυρο ἢ ἀπὸ δέρμα ἢ ἀπὸ ὅποιο ἄλλο ὕλικό δουλεμένο για νὰ δέχεται τὴ γραφή»¹. Στὴν περίπτωση ὅμως αὐτὴ προτιμοῦμε νὰ ποῦμε ὅτ. τὸ σχόλιο παρουσιάζει ἐσφαλμένη συντακτικὴ διατύπωση καὶ ὄχι κακὴ χειρόγραφη παράδοση, καὶ νὰ περιοριστοῦμε ἢ νὰ βάλουμε ἓνα κόμμα ἢ νὰ προσθέσουμε μόνο ἓνα ἢ μετὰ τὴ γενικὴ παύρου. Τότε θὰ μεταφράσουμε τὸ σχόλιο: «Χάρτης εἶναι αὐτὸς ποῦ γίνεται ἀπὸ πάπυρο, (ἢ) τὸ δέρμα ἢ ἄλλο ὕλικό καμωμένο για γράψιμο». Ἔτσι ἔχουμε τὸ νόημα ποῦ θέλουν οἱ ἐκδότες καὶ ποῦ καὶ σ' ἐμαῖς φαίνεται πιὸ σωστό, χωρὶς ὅμως πολλαπλὲς καὶ ἀπαράδεκτες ἐπεμβάσεις στὸ κείμενο. Ἐξάλλου ἄς μὴ ξεχνοῦμε πὼς πρόκειται ὄχι για κανονικὸ κείμενο ἀλλὰ για σχόλιο, ποῦ εἶναι δύσκολο νὰ παρακολουθήσουμε τὴ δημιουργία του. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὁλοκληρώθηκε σὲ διάφορα χρονικὰ στάδια καὶ ἴσως σ' αὐτὸ νὰ ὀφείλεται ἡ συντακτικὴ του ἀνακολουθία.

Τετράδερον. Μὲ τὴν ὀνοματολογία τῆς περγαμηνῆς πολλοὶ συσχέτισαν καὶ τὸ σύνθετο τὸ τετράδερον (για ἄλλους καὶ τὸ τετράδεσμα)², ποῦ νόμισαν πὼς σήμαινε τετράδιο ἀπὸ περγαμηνή³. Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὐτὴ ἀμφισβητήθηκε καὶ ἀπὸ ἄλλους ἀλλὰ περισ-

1. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἐπαληθεύεται ἀπὸ ἓνα παλαιὸ σχόλιο τοῦ Οὐλπιανοῦ στὴν *Digesta XXXII*, 52: *Librorum appellatione continentur omnia volumina sive in charta sive in membrana sive in quavis alia materia: sed et si in philyra aut in tilia ... aut in quo alio corio, idem erit dicendum*. Πρβ. καὶ Σχόλια Βασιλικῶν 44, 3, 50, ὅπου γίνεται διάκριση ἀνάμεσα σὲ πάπυρο καὶ δέρμα. Για τὴν ποικιλία τῶν γραφικῶν ὕλικῶν βλ. τὰ βοηθήματα ποῦ σημειώνονται στὰ Ἑλληνικά 24 (1971) 6, σημ. 2.

2. Ὁ T. C. SKEAT στὸ σημειώμα του *τετράδεσμα* (*Cl. Rev.* 47 [1933] 213, σημ. 1) ὑποστηρίζει πὼς τὸ *τετράδερον* εἶναι «a back-formation» ἀπὸ τὸ *τετράδεσμα*, ποῦ τὸ θεωρεῖ παλαιότερη καὶ γνησιότερη μορφή. Τὴν ἀπόψή του υἰοθετεῖ καὶ τὸ λεξικὸ τῶν L-S-J (λ. *τετράδεσμα*). Ἡ μορφή ὅμως τὸ *τετράδεσμα*, ποῦ δὲν μαρτυρεῖται, ἀλλὰ ὑποτίθεται ἀπὸ τὸν πληθυντικὸ τὰ *τετράδεσμα*, εἶναι δύσκολο νὰ σχηματιστῆ στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα, ἐνῶ τὸ μαρτυρημένο *τετράδερον* εἶναι πιὸ φυσικό. (Πρβ. π.χ. τὰ: *τετράδεραχμον*, *τετράφυλλον*, *τετράποδον*, κτλ.). Γι' αὐτὸ ἴσως εἶναι φρονιμότερο νὰ δεχτοῦμε πὼς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ἑτερόκλιτο, τοῦ ὁποῖου μαρτυροῦνται ὁ ἐνικός *τετράδερον* καὶ ὁ πληθυντικός *τετράδεσματα*.

3. Βλ. π.χ. τὰ λεξικά τῶν DU GANGE (λ. *δέρμα*, στ. 281), STEPHANUS (λ. *τετράδερον*), PREISIGKE (λ. *τετράδεσμα*). Πρβ. Ἐπίσης GRENFELL-HUNT, *Oxyrhynchus Papyri*, X (1914), 248 (στὰ σχόλιά τους για τὸν Pap. Oxyrh. 1294, 4). DEVRESSE, *Introduction*, 5, σημ. 4 (για τὸν ἴδιο πάπυρο), κτλ.

σότερο ἀπὸ τὸν Skeat ὁ ὁποῖος σ' ἓνα σύντομο σημείωμά του¹ πρότεινε νὰ δοῦμε στὴ λέξη κάτι σὰν δερμάτινο στρώμα ἢ σεντόνι ἢ δέριμα γιὰ κατασκλήνωσι, ἀφοῦ ἡ λέξη ἀπαντᾷ συνήθως σὲ ἀπαιριθμήσεις τέτοιων ἀντικειμένων². Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Skeat ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὰ λεξικά τῶν L-S-J καὶ Lampe. Ἄν λοιπὸν στεκόμαστε ἐδῶ γιὰ λίγο στὴ λέξη, εἶναι γιὰ νὰ παραπέμψουμε στὸ σημείωμα τοῦ Skeat καὶ νὰ τονίσουμε πὼς τὸ τετραδέριμον θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστῇ ἀπὸ τὴν ὀρολογία ποὺ ἀναφέρεται στὶς γραφικὰς ὕλες.

γ) Δέρρις

Ἡ ἐξέτασις ποὺ προηγήθηκε ἔδειξε, πιστεύουμε, πὼς οἱ λέξεις *διφθέρα* καὶ *δέριμα*, παρ' ὅλη τὴν περιορισμένη χρῆσιν τους, ἔχουν κάποια θέση στὴν ὀνοματολογία τῆς περγαμνῆς. Ἀντίθετα, ἡ σχέση τῶν λέξεων *δέρις* καὶ *ὕμην* μὲ τὴν περγαμνὴ εἶναι τελείως εὐκαιριακὴ καὶ ὀφείλεται ἢ στὴν εἰδικὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ καθεμιὰ (*δέρις*=δορὰ ἀκατέργαστη· *ὕμην*=μεμβράνη πολὺ λεπτή) ἢ σὲ ἀρχαϊσμὸ καὶ σὲ προσπάθεια δημιουργίας ὕφους τῶν λογίων συγγραφέων ποὺ τὶς μεταχειρίζονται.

Ἡ λέξη *δέρις* ἀπαντᾷ σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου, τοῦ ὁποίου οἱ ἐπιστολές, ὅπως καὶ ἀλλοῦ εἶπαμε³, εἶναι βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴν ὀρολογία ποὺ μελετοῦμε. Στὴν ἐπιστολή, στὴν ὁποίαν ἀναφερόμαστε (ἀριθ. 209), ὁ λόγος εἶναι γιὰ ἀντιγραφή τοῦ Δημοσθένη. Ὁ Γρηγόριος Κύπριος ἀπαντᾷ στὴν

1. Βλ. σ. 94, σημ. 2. Ἐπιφύλαξις γιὰ τὴν ἐξήγησιν *τετραδέριμον*=*τετράδιον* ἀπὸ *περγαμνῆ* εἶχαν ἐκφράσει καὶ οἱ ἐκδότες τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν πόλιν Δούρα - Εὐρωπος. Βλ. *The Excavations at Dura - Europos, Preliminary Report of Fourth Season of Work. October 1930 - March 1931*, ed. P.V.C. BAUER, M. I. ROSTOVITZEFF, A. R. BELLINGER and others, Yale University Press 1933, 156.

2. Οἱ μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ λέξη εἶναι: P.S.I. 6. 687. 3-6 (3. αἰ. π.Χ.): *σκυτοπι[, δορταί[, τετραδε[, σαγματ[α κτλ.* (Papyri greci e latini, τόμ. VI, Firenze 1920, 89). Pap. Oxyrh. 1294, 4. (2./3. αἰ.): ... *ἐν ᾧ δύο τετραδέριματα καὶ ἰμάτιον* (Grenfell-Hunt, ὅ.π.). Ἐπιγραφή Dura (3. αἰ.): *τετραδέρι(ατα) β'* (βλ. παραπάνω σημ.). Μαρτύριον ἀγίου Πέτρου Ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας: ... *καὶ οἱ δύο ἐν τῇ πόλει ἐπορευόντο, ὁ μὲν πρεσβύτερος τετραδέριμον πωλήσει, ἡ δὲ γραῦς ζυγὴν σινδόνων* (κατὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ J. VITEAU, *Martyrium Petri Alexandrini*, Παρίσι 1897, 79. Τὸ κείμενον καταχωρίζεται πολὺ παραλλαγμένο στὰ λεξικά τῶν DU CANGE λ. *δέριμα* στ. 281, καὶ STEPHANUS λ. *τετραδέριμον*. Πρβ. SKEAT. ὅ.π. σ. 212). Σχολιασμὸ τῶν κειμένων αὐτῶν βλ. στὸ ἄρθρον τοῦ Skeat. Ἄπο τὶς παρατηρήσεις του ἀξίζει νὰ προσεχτῇ αὐτὴ ποὺ ἀναφέρεται στὴ συνέχεια τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸ Μαρτύριον τοῦ ἀγίου Πέτρου, ὅπου λέγεται πὼς μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμὸ, στὸ *τετραδέριμον* (ποὺ ἐπαναλαμβάνεται μὲ τὴ λέξη *δέριμα*) τύλιξαν τὸ σῶμα τοῦ ἀγίου. Αὐτὸ ἀποκλείει τὸ *τετραδέριμον* νὰ ἦταν ἓνα τετράδιον ἀπὸ περγαμνῆ.

Στὶς μαρτυρίες αὐτὲς προστίθεται μιὰ νέα ἀπὸ τὸν Pap. RyI. 627, 39 (4. αἰ.), ποὺ δυστυχῶς δὲν μπορέσαμε νὰ συμβουλευτοῦμε. Βλ. PREISIGKE, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden, Supplement I* (E. KIESSLING), Amsterdam 1969, λ. *τετραδέριμα*.

3. Βλ. Ἑλληνικά 24 (1971) 14.

Ραούλαινα πῶς θὰ συμμορφωθῶν μὲ τὶς ἐντολές της καὶ θὰ παραγγείλουν στὸν γραφέα νὰ κρατήσῃ τὸ χειρόγραφο τοῦ Δημοσθένη ἄστικτον καὶ ἀκηλίδωτον, αὐτὸ ὅμως θὰ γίνῃ, ὅταν ἔρθῃ ὁ καιρὸς τῆς ἀντιγραφῆς, γιατί τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν εἶχαν, λέει, περγαμνὴ: ὅτι μὴδὲ ἔαρ ἐστὶ, οὐδὲ κροεοφαγοῦσιν ἀνθρώποι, οὐδὲ δέρρεις προβάτων εἰς γραμμάτων ὑποδοχὴν. ἐσεῖται δὲ ὅμως ταῦτα μετὰ μικρόν· καὶ τότε καὶ γράφειν ἐπιβαλοῦμεν, ἀφθονὰ τὰ τῶν γραμμάτων ἔχοντες ὑποκείμενα¹. Ἡ δέρρεις ἐδῶ δηλώνει τὸ δέρμα τῶν προβάτων ποῦ εἶναι κατάλληλο γιὰ τὴν «ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων», δὲν ἔχει ὅμως δεχτῆ ἀκόμα τὴν εἰδικὴ ἐπεξεργασία, γιὰ νὰ γίνῃ περγαμνὴ. Ἡ λέξις λοιπὸν χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν παλαιὰ της ἔννοια τοῦ ἀκατέργαστου δέρματος, δηλαδὴ τῆς δορᾶς.

Μὲ τὴν ἔννοια τοῦ δέρματος γενικὰ καὶ ὄχι εἰδικὰ τῆς περγαμνῆς², καὶ μὲ ὀλοφάνερη τὴν ἐπίδραση τοῦ Ψαλμοῦ 103, χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις δυὸ φορὲς καὶ στὸ παρακάτω ἔμμετρο βιβλιογραφικὸ σημείωμα ποῦ ὑπάρχει στὴν ἀρχὴ τοῦ Μηνολογίου τοῦ Vat. gr. 1613 (ἔτ. 1025):

Ἄστρων χορεΐαις ζωγραφήσας τὸν πόλον·
 ὄν οἶα δέρριν ἐξέτεινε τῷ λόγῳ,
 ὡς ἄλλον ὄντως οὐρανὸν τεύξας βίβλον·
 ἐκ δερρέων ταθεῖσαν ὡς ἔχει φύσις³.

Ἰδιάζουσα σημασία πρέπει νὰ ἔχῃ ἡ λέξις δέρρεις στὸ παρακάτω χωρίο ἀπὸ τῆ «Χρονικὴ Διήγησις» τοῦ Νικήτα Χωνιάτη. Γιὰ νὰ βοηθηθοῦμε στὴν καλύτερη κατανόησή του τὸ παραθέτουμε καὶ στὴν ἀρχικὴ του μορφῆ, ἀλλὰ καὶ ὅπως τὸ διασώζει μιὰ παράφραση τῆς «Χρονικῆς Διήγησις» σὲ ἀπλούστερη γλώσσα στὸν κώδ. B (Monacensis 450).

1. Κατὰ τὸν M. TREU, Maximi Monachi Planudis Epistolae, 261. Ἰσάμοια χωρία καὶ στὴν ἔκφραση καὶ στὸ περιεχόμενον βρίσκει κανεὶς καὶ σὲ πολλὰς ἐπιστολὰς τοῦ Πλανούδη. Π.χ.: *δόρατα προβάτων* (ἐπιστ. 78, Treu σ. 99), *δέρματα προβάτεια* (ἐπιστ. 86, Treu σ. 111), *προβάτων καὶ ὄνων δορᾶς* (ἐπιστ. 95, Treu σ. 123), κτλ. Πρβ. καὶ Ἑλληνικά 24 (1971) 14-15.

2. Βλ. καὶ τὸ λ. *περγαμνῆ* τῆς Σούδας (παραπάνω σ. 80), ὅπου ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν παλαιὰ σημασία τοῦ δουλεμένου δέρματος.

3. LAKE, VII, 279, σ. 14. Οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα δικὰ μας, ἀφοῦ οἱ Lake, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐκδίδουν τὰ σημειώματα χωρὶς αὐτὰ. Τὸ σημείωμα, ποῦ δὲν περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὰ πανομοιότυπα ποῦ παραθέτουν ἀπὸ τὸ χφ (πίν. 501-503) στὸν τόμο VII, ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευτῆ στὸν τόμο IX, ὅμως, ὅσο ξέρουμε, τελικὰ αὐτὸ δὲν ἔγινε. Τὸ Μηνιαῖο καὶ τὸ ἀφιερωματικὸ αὐτὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα, κατὰ τοὺς Lake, πρέπει νὰ γράφτηκε γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β'.

Ἀρχικό κείμενο

... ἀλλὰ καπνῷ γραμμάτων προσανέχων ἐς γραμματιστοῦ φοιτῶντα ἐξ ἀπαλῶν ἔτι ὀνύχων καὶ δέρον ἐξημμένον, πινακιδίων τε καὶ γραφεῖον ἀνά χειρας ἔχοντα, τὴν σκυτάλην συχνὰ ὑποβλέπεσθαι καταφερομένην τῶν χειρῶν αὐτοῦ καὶ τῶν πυγῶν...¹

Παράφραση

...ἀλλὰ ἀπὸ μικρόθεν τὰ γράμματα μανθάνων καὶ πινακιδίων καὶ προβέαν μετὰ καλαμαρίου γράφων συχνὰ ταύτην ἐβλεπες καὶ λειώνων καὶ σφογγίζων αὐτήν καὶ εἰς ἀέρα κτυπῶν καὶ ταύτης μόνους τοὺς κτύπους ἐφοβοῦ, μὴ ποτε καὶ παρὰ τοῦ διδασκάλου κωλοράβδια λάβης¹.

Κατὰ τὴ γνώμη μας τὸ δέρον ἐξημμένον πρέπει νὰ σημαίνει «ἔχοντας κρεμάσει πάνω σου τὸ δέρμα» καὶ ὄχι «ἔχοντας φορέσει τὸ δέρμα». Τὸ δεύτερο θὰ ἦταν τελείως ἀνάρμοστο γιὰ τὸ καλομαθημένο βασιλόπουλο Ἰσαάκιο Ἀγγελό, μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει νὰ κάνῃ ἡ περιγραφή καὶ πού τὸν χλευάζει στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ «Ἀλδουίνος» (= Βαλδουίνος τῆς Φλάνδρας) ἀκριβῶς γιὰ τὴν μαλθακότητά του.

Τὸ τί ἦταν ἡ δέρις αὐτὴ μᾶς βοηθεῖ νὰ καταλάβουμε καλύτερα ἢ παράφραση. Φαίνεται πῶς ἦταν ἓνα δέρμα κάπως δουλεμένο, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἔχη πάρει τὴν εἰδικὴ ἐπεξεργασία τῆς περγαμηνῆς, καὶ πού χρησίμευε ὡς πρόχειρο, πάνω στὸ ὁποῖο οἱ μαθητὲς ἔγραφαν σχολικὰ γυμνάσματα πού τὰ ἔσβηναν ὕστερα γιὰ νὰ ξαναχρησιμοποιήτουν τὸ δέρμα².

Ἡ περικοπή αὐτὴ εἶναι ἐνδιαφέρουσα ὄχι μόνο ὡς μαρτυρία γιὰ τὴ λέξη δέρις, ἀλλὰ καὶ ὡς πληροφορία πῶς οἱ βυζαντινοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὸ δέρμα γιὰ γραφικὴ ὕλη ὄχι μόνο στὴ μορφή τῆς περγαμηνῆς ἀλλὰ καὶ σὲ λιγότερο δουλεμένη, σὰν πρόχειρο.

δ) Ὑμῆν

Οἱ λίγες μαρτυρίες πού ἀκολουθοῦν γιὰ τὴ χρῆση τῆς λέξης ὕμην σὲ σχέση μὲ τὶς γραφικὲς ὕλες προέρχονται συνήθως ἀπὸ συγγραφεῖς προγενέστερους ἀπὸ τὴν κυρίως βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ δείχνουν πῶς τὴν μεταχειρίστηκαν, σχεδὸν πάντα, γιὰ νὰ τονίσουν τὴ λεπτὴ ἐπεξεργασία καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῆς περγαμηνῆς.

Στὴν Ἐπιστολὴ π.χ. τοῦ Ἀριστέα πρὸς τὸν Φιλοκράτη, στὴν περιγραφή τῶν βιβλίων (τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης) πού στάλθηκαν ὡς δῶρο στὸν Πτολεμαῖο Φιλάδελφο, ἡ περγαμηνὴ ὀνομάζεται μὲ τὴ λέξη *διφθέρα*, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ στὸ καλοδουλεμένο δέρμα, πού θὰ ἦταν πολὺ λεπτό, γίνεται μὲ τὴ λέξη *ὕμην*: *παρελθόντες δὲ σὺν τοῖς ἀπεσταλμένοις δώροις καὶ ταῖς διαφόροις διφθέραις,*

1. Ἐκδ. BEKKER (Βόννη), 478, καὶ κριτικὸ ὑπόμνημα. Γιὰ τὴν παράφραση τῆς Χρονικῆς Διήγησις βλ. KRUMBACHER, GBL², 285.

2. Πρβ. Φ. Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Βυζ. βίος καὶ πολιτισμὸς, I, 78.

ἐν αἷς <ἦν> ἡ νομοθεσία γεγραμμένη χρυσογραφία τοῖς ἰουδαϊκοῖς γράμμασι, θαυμασίως εἰργασμένου τοῦ ὑμένου¹.

Γιὰ τὶς ἴδιες λεπτὲς περγαμηνές ὁ Ἰώσηπος σημειώνει πὼς ὁ Πτολεμαῖος θαύμασε: *τῆς ἰσχύουτος τοὺς ὑμένας καὶ τῆς συμβολῆς τὸ ἀνεπίγνωστον*².

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα (ὄμιλ. 32 εἰς τὸν Εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην) κακίζει ἐκείνους ποὺ ἐνδιαφέρονται ὄχι γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν χριστιανικῶν βιβλίων, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολυτελεῖα τοὺς ἐμφάνιση καὶ γιὰ τὴν ὠραία καὶ λευκὴ περγαμηνή, τὴν ὁποία καὶ αὐτὸς χαρακτηρίζει μὲ τὴ λέξη *ὕμην*: *καὶ ἡ πᾶσα αὐτῶν σπουδὴ περὶ τῶν ὑμένων τῆς λεπτότητος (v.l. λεπτότητα) καὶ τὸ τῶν γραμμάτων κάλλος, οὐ περὶ τὴν ἀνάγνωσιν*³.

Ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ ἐποχῆ θὰ ἀναφέρουμε ἓνα παράδειγμα ποὺ τὸ προσφέρει σημεῖωμα στὸ φ. 1^v τοῦ κώδ. 44 (Μηναῖο, 13ος αἰώνας) τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν μηνῶν ἀπὸ τὸν Μάρτιο ἕως τὸν Αὐγούστο μὲ τὰ γράμματα α' ἕως ζ' ἀκολουθεῖ: *Ταῦτα τὰ ἕξ σημεῖα τῶν ψήφων κρατῶν [δηλ. α'-ζ'] ῥαδίαν τοῦ ζητουμένου μηνὸς τὴν εὕρεσιν σχοίης: ἑκατὸν [1. ἕκαστον] γὰρ τούτων ἐν ὅλοις τοῖς παρελημμένοις ὑμέσι τῶ μηνὶ παρέσπαρται κατὰ τὸ μέσον τῶν δεξιῶν σελίδων πρὸ τῆς τῶν γραμμάτων ἀρχῆς*⁴. Δηλαδή αὐτὸς ποὺ ἔγραψε τὸ σημεῖωμα μᾶς πληροφορεῖ πὼς προσπάθησε νὰ εὐκολύνῃ τὴν εὕρεση τῶν μηνῶν βάζοντας γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ αὐτοὺς στὸ μέσο τῶν δεξιῶν σελίδων (στηλῶν;), γιὰ ὅλα τὰ φύλλα ποὺ τὰ ὀνομάζει

1. Ἐπιστολὴ πρὸς Φιλοκράτην X § 176 (ἔκδ. A. PELLETIER, 184). Σχετικὰ μὲ τὸ χωρίο βλ. KENYON, Ancient Books, 74. DEVREESE, Introduction, 3, σημ. 4. WÜNSCH, RE, V 1, 1157, κτλ. Πρβ. καὶ παραπάνω, σ. 88.

2. Ἰουδ. Ἀρχ. III, 2, 11. Πρβ. BIRT, Buchwesen, 61, σημ. 1. WATTENBACH, Schriftwesen, 112. GARDTHAUSEN Gr. Pal., I, 100. WÜNSCH, RE, V 1, 1157. Βλ. καὶ παραπάνω σ. 88.

3. Ἐκδ. MONTFAUCON, VII, 188 = P.G. 59, 186-187. Σχετικὰ μὲ τὸ χωρίο βλ. WATTENBACH, Schriftwesen, 114, σημ. 3 καὶ κυρίως 132-133, ὅπου παρατίθενται παρὰλληλα χωρία καὶ ἀπὸ λατίνους πατέρες. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 74, σημ. 4. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 101, σημ. 3. DEVREESE, Introduction, 67, σημ. 4. ARNS, La technique du livre, 26, κτλ. Πρβ. ATSALOS, La terminologie, I, 114, σημ. 1 καὶ 132-133.

4. ΛΑΜΠΡΟΣ, Κατάλογος, I, 77. Ἐπειδὴ ἡ χρονολογικὴ ἔνδειξη (ἔτ. 1274) ποὺ δίνεται στὸν κατάλογο δὲν ξέρουμε ἂν ἀναφέρεται καὶ στὸ σημεῖωμα προσπαθήσαμε νὰ συμβουλευτοῦμε τὸ ἴδιο τὸ χφ, δυστυχῶς ὁμως σὲ δύο ἐπισκέψεις μας στὴ Μονὴ (1967-1968) βρήκαμε κλειστὴ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς. Ἡ λέξις *σελὶς* χρησιμοποιεῖται μᾶλλον μὲ τὴν παλιὰ σημασία τῆς στήλης. Ὅσο γιὰ τὴ λέξις *ἑκατόν*, ποὺ πολὺ μᾶς ταλαιπώρησε, ὁ κ. Λ. Πολίτης, ἐνῶ ἔβλεπε τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια, εἶχε τὴν ἐπιτυχῆ ἔμπνευση νὰ διορθώσῃ τὸ *ἑκατόν* σὲ *ἕκαστον*. Ἡ διόρθωση αὐτὴ, ποὺ θὰ ἐπαληθευτῇ, νομίζουμε, ἀπὸ αὐτοψία στὸ χφ, ἐξομαλύνει τὸ κείμενο.

ὄμενας, ἀπὸ ἓνα γράμμα. Ἔτσι ἔβαλε τὸ α στὶς σελίδες πού περιέχουν τὸν μῆνα Μάρτιο, τὸ β στὶς σελίδες πού περιέχουν τὸν μῆνα Ἀπρίλιο, κ.ο.κ.

ε) Παλίμψηστον

Τὸ ἐπιθέτο *παλίμψηστος*¹, πού τὸ χρησιμοποιοῦμε σήμερα ὡς τεχνικὸ ὄρο, κυρίως στὸ οὐδέτερο, σήμαινε γραφικὴ ὕλη σβησιμένη καὶ ξαναγραμμμένη. Φαίνεται πὼς ἀρχικὰ εἰπώθηκε γιὰ τὶς «κεκρωμένες πινακίδες» καὶ τὸν πάπυρο καὶ ἀργότερα εἰδικεύτηκε στὴν περγαμηνή, γραφικὴ ὕλη πού προσφερόταν γιὰ μιὰ τέτοια πολλαπλὴ *χρησιμοποίηση*². Πῶς ὅμως, ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν

1. Ἐνῶ ἡ ἐτυμολογία καὶ ἡ σημασία τοῦ ἐπιθέτου *παλίμψηστος* εἶναι προφανῆς (πάλιν + ψάω = τρίβω, ξύνω, ὀμαλύνω), ὥστόσο διαφοροῦμενη παρουσιάζεται ἡ γραφὴ τῆς λέξεως στὰ μεσαιωνικὰ χφφ. Ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς τελευταίας ἐκδοσης τῶν Ἡθικῶν τοῦ Πλουτάρχου (C. HUBERT - H. DREXLER, Teubner, V. 1, 1960, 10) πληροφοροῦμαστε, πράγμα τὸ ὁποῖο ἐπαληθεύσαμε καὶ ἀπὸ μικροταινία τοῦ χφφ, πὼς ὁ κώδ. E (Pag. gr. 1672, γραμμένος λίγο μετὰ τὸ 1302) δίνει *παλίμψηστον*, κάποιον ἄλλο χέρι ὅμως (=E¹) ἔσβησε τὸ μ καὶ ξανάγραψε τὸ ψ: διόρθωσε δηλαδὴ σὲ *παλίψηστον*, γραφὴ πού δίνουν τὰ περισσότερα χφφ καὶ πού υἰοθετοῦν οἱ τελευταῖοι ἐκδότες σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Βερναρδάκη πού υἰοθέτησε τὸ *παλίμψηστον* (ἐκδ. Ἡθικῶν, V, 1893, 10). Ἡ γραφὴ τοῦ Βερναρδάκη, τὴν ὁποίαν ἀσπάστηκαν καὶ ἄλλοι ἐκδότες καὶ μελετητὲς (βλ. π.χ. τὴν ἐκδ. τῶν Ἡθικῶν στὴ σειρά Loeb, VI [W. C. HELMBOLD], 410, καὶ X [H. N. FOWLER], 46, τὸ βοήθημα τοῦ GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 150, τὴν τελευταία ἐκδοσὴ τοῦ λεξικοῦ τῶν L-S-J [λ. *παλίμψηστον*], κτλ.), πρέπει νὰ προτιμηθῇ γιὰ δύο λόγους. Πρῶτα, γιὰτὶ ἔτσι ἐπιβάλλει ὁ σχηματισμὸς τῆς λέξεως στὰ ἑλληνικά. Τὸ ἐπίρρημα *πάλιν* ἢ *πάλι* ὡς πρῶτο συνθετικὸ ἀπαντᾷ τὶς περισσότερες φορὲς μὲ τὴ μορφή *πάλιν*: τὸ τελικὸ ν ἀλλάζει ἢ ἀφομοιώνεται ἀνάλογα μὲ τὸ σύμφωνο πού ἀκολουθεῖ (βλ. πρόχειρα SCHWYZER, Grammatik, I, 437, καὶ πολυάριθμα παραδείγματα σὲ ἓνα ὁποιοδήποτε λεξικό). Ὑστερα, γιὰτὶ αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἐπιγραφὴ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἀπὸ τὶς ἑμμεσες μαρτυρίες πού ἔχουμε γιὰ τὴ λέξη ἀπὸ τὰ λατινικά (βλ. π.χ. τὶς μαρτυρίες τῆς ἀπὸ τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Κάτουλλο [σ. 100,σημ. 1] καὶ ἀπὸ τὰ *Λατινικά Γλωσσάρια* [σ. 162]).

Στὸν Ἰησαυρὸ τοῦ Ἑρρ. Στεφάνου (λ. *παλίμψηστος*) ἀναγράφεται (δυστυχῶς δὲν μπορέσαμε νὰ τὸ ἐλέγξουμε) πὼς γιὰ τὸ δεῦτερο χωρίο τοῦ Πλουτάρχου (Ἡθικά 504 D) παλαιὸς κώδικας ἔχει *παλίμψαιστα*, ἐνῶ μερικὰ χφφ τοῦ Κατούλλου δίνουν *Palinxystum* ἢ *Palinxestum*. Οἱ γραφὲς ὅμως αὐτὲς μοιάζουν μὲ παρετυμολογίες πρὸς τὰ *ψαίω*, *ξύω* καὶ *ξύω*. Πρβ. καὶ MONTFAUCON, Pal. gr., 19-20.

Γιὰ τὸ πρόβλημα ἂν τὸ *παλίμψηστον* μπορῇ νὰ εἶναι συνώνυμο τοῦ *παλίμψηστον* βλ. παρακάτω σ. 101.

2. Λεπτομέρειες γιὰ τὰ *παλίμψηστα* (ἀρχὴ τους, ἀνάπτυξη, σωζόμενα ἑλληνικὰ *παλίμψηστα* χφφ, τρόποι φωτογραφήσεως καὶ ἀναγνώσεως, κτλ.) βρίσκει κανεὶς σὲ ὅλα τὰ βοθητήματα καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ παλαιογραφία. Περιοριζόμεστε νὰ παραπέμψουμε στοὺς WATTENBACH, Schriftwesen, 299-317. BIRT, Buchwesen, 57-58 καὶ 63. ΘΟΜΨΑΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, 139-140. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 103-109. DEVREESE, Introduction, 14-16. Σ' αὐτὰ καὶ συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία. Πρβ. ἐπίσης P.R. KÖGEL, Die Palimpsestphotographie (Photographie der radierten Schriften), Halle (Saale) 1920 (Enzyklopädie der Photographie, Heft 95).

παλιμψήστων δὲν ἔπαψε σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ ἐνῶ σήμερα οἱ εἰδικοί, δικοὶ μας καὶ ξένοι, κάνουν πλατιά χρῆση τοῦ ὄρου, οἱ μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε γι' αὐτὸν ἀπὸ ἑλληνικά κείμενα¹ εἶναι τόσο περιορισμένες; Ἄλλὰ ἂς δοῦμε πρῶτα τὰ κείμενα.

Ὡς πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, οἱ μαρτυρίες ποὺ εἶχαμε γιὰ τὸν ὄρο στὰ ἑλληνικά, ἦταν δύο χωρία ἀπὸ ἓναν καὶ μοναδικὸ συγγραφέα, τὸν Πλούταρχο. Ἀπὸ τὰ δύο παραδείγματα πῶς διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ ἐξῆς: ἀλλ' εὔρε [ὁ Πλάτων] Διονύσιον, ὡσπερ βιβλίον παλίμψηστον, ἥδη μολυσμῶν ἀνάπλεων καὶ τὴν βαρῆν οὐκ ἀνιέντα τῆς τυραννίδος, ἐν πολλῶ χρόνῳ δευσοποιὸν οὐσαν καὶ δυσέκπλυτον². Ἡ εὔστοχη παρομοίωση τοῦ Διονυσίου τῆς Σικελίας μὲ βιβλίον παλίμψηστο, τοῦ ὁποῦ οὗ οὗ τυραννος διατηρεῖ ὅλα τὰ χαρακτηριστικά, φανερώνει πῶς τὸ παλίμψηστο ὡς πράγμα καὶ ὡς λέξη θὰ ἦταν ἀρκετὰ γνωστὸ στὴν ἐποχὴ τοῦ συγγραφέα. Εἰδικότερα τὸ ἐπίθετο *δυσέκπλυτος* δείχνει πῶς ὁ Πλούταρχος μὲ τὸ *βιβλίον παλίμψηστον* ἐννοεῖ βιβλίον ἀπὸ πάπυρο, στὸν ὁποῖο καὶ μόνο μπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ τὸ ἐπίθετο.

Ἄλλὰ καὶ τὸ δεύτερο κείμενο τοῦ Πλουτάρχου, ὅπου ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται ὡς οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο ἀπὸ παράλειψη τῆς λέξης *βιβλία*, καὶ αὐτὸ μαρτυρεῖ γιὰ διαδεδομένη γνώση τοῦ ὄρου, ἀφοῦ ἀπαντᾷ μέσα σὲ μιὰ παρομοίωση: οἱ δ' ἀποκναίουσι δήπου τὰ ὄτα ταῖς ταυτολογίαις, ὡσπερ παλίμψηστα διαμολόνοντες³.

Σήμερα γνωρίζουμε καὶ δεύτερο ἑλληνικὸ κείμενο, μιὰ ἐπιγραφή πάνω σὲ πέτρα, ἀπὸ τὴ Λυκία, τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ., ποὺ διασώζει τὸν ὄρο:

[ἐν π]αλιμψήστροι [sic] γραφὲν ἢ παρενγραφ[ὰς] ἢ ἀπ[α]λο
[υφὰς] [ἔ]χον, ἐάν τε συμβόλαιον ἐάν τε χειρόγραφον⁴...

Μολονότι ἡ κατάσταση, στὴν ὁποία σώζεται τὸ κείμενο, εἶναι κακὴ, ἡ ἀνάγνωση τῆς λέξης *παλίμψηστον* πρέπει νὰ θεωρηθῆ μᾶλλον βέβαιη, γιὰτὶ

1. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὄρου ἀπὸ τὸν Κικέρωνα (In palimpsesto: Ad Fam. 7, 18) καὶ ἀπὸ τὸν Κάτουλλο (In palimpseston: Carmen 22,5), ποὺ βεβαιώνει τὸ πρῶμο δάνεισμα τῆς λέξης στὰ λατινικά, γιὰ τὰ ἑλληνικά μόνο ἔμμεση μαρτυρία μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ. Γιὰ τὴ γενικότερη σημασία τῶν χωρίων αὐτῶν καὶ τὸ σχολιασμό τους βλ. τὰ βοηθήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ σ. 99, σημ. 2.

2. Πλουτάρχου, Ἡθικὰ 779 C (Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόσι δεῖ τὸν φιλόσοφον διαλέγεσθαι, κεφ. 4). Βλ. καὶ σημ. 100. Πρβ. WATTENBACH, Schriftwesen, 301. BIRT, Buchwesen, 57, σημ. 1. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Abriss, 290. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Παλαιογραφία, 140. GARDTHAUSEN, Gr. Pal., I, 104. L-S-J λ. *παλίμψηστος*, κτλ.

3. Ἡθικὰ 504 D (= Περὶ ἀδολεσχίας 5) Βλ. καὶ τὴν προηγούμενη σημείωση.

4. GEORGE E. BEAN, Report on a Journey in Lycia 1960, στὸ Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Phil. - hist. Klasse), 99 (1962) 5, 29-30. Πρβ. L-S-J Suppl. λ. *π[α]λίμψηστον.

ὕπαγορεύεται ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γράμματα ποὺ σώζονται καὶ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα.

Ἐμμεση μαρτυρία γιὰ τὸν ὄρο παρέχουν τὰ *Λατινικὰ Γλωσσάρια* στὸ λήμμα: *πολίμψηκτρον deleticia* [sic]¹. Εἶναι φανερὸ πὼς κάτω ἀπὸ τὸ παρεφθαρμένο *πολίμψηκτρον* κρύβεται ὁ τύπος *παλίμψηκτρον*, ὅπως δέχονται οἱ ἐκδότες τῶν Γλωσσαρίων στοὺς πίνακές τους (* *παλίμψηκτρον*) καὶ ἡ τελευταία ἔκδοση τοῦ λεξικοῦ τῶν L-S-J (λ. *παλίμψηκτρον*). Ἡ διόρθωση αὐτὴ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ μετάφραση *deleticia*² καὶ δικαιολογεῖται εὐκολα: τέτοια λάθη ἀνάμεσα στὰ *a* καὶ *o* εἶναι συνηθισμένα σὲ ἀρκετοὺς τύπους ἑλληνικῆς γραφῆς ποὺ χρησιμοποιήθηκαν κατὰ διάφορες ἐποχές³.

Σοβαρότερο εἶναι τὸ πρόβλημα πῶς ὁ τύπος *παλίμψηκτρον* μπορεῖ νὰ εἶναι συνώνυμο τοῦ *παλίμψηστον*, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν παραγωγικὴ του κατάληξη, πρέπει νὰ δηλώνῃ τὸ ὄργανο μὲ τὸ ὁποῖο ξανασβῆναι κανεὶς καὶ ὄχι αὐτὸ ποὺ εἶναι ξανασβησμένο, ὅπως τὸ *παλίμψηστον*. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἔλλειψη ἄλλων μαρτυριῶν καί, τὸ σπουδαιότερο, ἡ κακὴ κατάσταση καὶ αὐτῶν τῶν ὀλίγων ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας δὲν ἐπιτρέπουν νὰ δώσουμε ἰκανοποιητικὴ ἐξήγηση στὸ πρόβλημα.

Οἱ μαρτυρίες αὐτές, ὅσο ξέρουμε, εἶναι οἱ μοναδικές γιὰ τὸν ὄρο μας. Καὶ ξαναγυροῦμε στὸ ἐρώτημα ποὺ εἶχαμε θέσει λίγο παραπάνω: Ἄφοῦ ἡ τακτικὴ νὰ σβῆναι τὴν περιγραμμῆ καὶ νὰ τὴν ξαναχρησιμοποιοῦν διατηρήθηκε σὲ ὅλη τὴν βυζαντινὴ περίοδο, κάτι ποὺ βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς⁴, γιατί δὲν συναντοῦμε καὶ πάλι

1. Cor. Glos. Lat. II, 392.

2. Ἡ λατινικὴ λέξι *deleticia* (ἐννοεῖται *charta*) εἶναι ἰσοδύναμη περισσότερο μὲ τὸ ἑλληνικὸ «χάρτης ἀπάλιπτος ἢ ἀπαλιμμένος» (παρακάτω σ. 402). Βλ. σχετικὰ Corp. Glos. Lat. τόμ. VI (πίνακες), λ. *charta* καὶ *deleticia* καὶ τὰ βοθητήματα στὴ σ. 99, σημ. 2.

3. Π.χ. στὴν κεφαλαιογράμματὴ ἐπισεσυρμένη τῶν πρώτων αἰώνων μ.Χ., στὴ μικρογράμματὴ ἐπισεσυρμένη τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ στὴ νεώτερη μικρογράμματὴ τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Βλ. τοὺς πίνακες 4α, 4β καὶ 11 τοῦ GARDTHAUSERN, Gr. Pal., II.

4. Ἡ χρῆση τῶν παλιμψήστων ὄχι μόνον δὲν ἐγκαταλείφθηκε κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ (βλ. π.χ. τὸ χωρίο τοῦ Μακαρίου στὴ σ. 85), ἀλλὰ σὲ ὁρισμένες περιστάσεις φαίνεται πὼς στάθηκε ἀφορμὴ νὰ ἀφανιστοῦν παλαιὰ χειρόγραφα καὶ ἀπὸ κλασικὰ καὶ θρησκευτικὰ κείμενα. Ἡ Ἐκκλησία, γιὰ νὰ περιορίσῃ τὸν ἀφανισμὸ τῶν τελευταίων, ἀναγκάστηκε νὰ ἐπέμβῃ ἀποφασιστικὰ. Ἀπόδειξις ὁ γνωστὸς κανὼνας 68 τῆς λεγομένης Συνόδου Πενθέκτης ἢ τοῦ Τρούλλου, ποὺ ἀπαγόρευε ρητὰ νὰ καταστρέφονται παλαιὰ χροφ ποὺ περιεῖχαν τὴ Βίβλο ἢ ἄλλα θρησκευτικὰ κείμενα: *περὶ τοῦ μὴ ἐξεῖναι τι τῶν ἀπάντων βιβλία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, τῶν τε ἁγίων καὶ ἐγκρίτων ἡμῶν κηρῶν καὶ διδασκάλων, διαφθεῖρειν ἢ κατατέμνειν καὶ τοῖς βιβλιοκατήλοις ἢ τοῖς λεγομένοις μωρεποῖς ἢ ἄλλω τι τῶν ἀπάντων πρὸς ἀφανισμὸν ἐκδιδόναι· εἰ μὴ τι ἄρα τέλεον εἴτε ὑπὸ σπητῶν ἢ ὕδατος ἢ ἐτέρω τρόπῳ*

τὸν ὄρο; Ἡ ἀπάντηση βρίσκεται ἴσως στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς λέξης, ποὺ καθὼς ἦταν σπάνια καὶ δύσκολη, δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιζήση καὶ νὰ γίνῃ τεχνικός ὄρος, κι ἄς εἶχε γνωρίσει κάποια διάδοση στὰ χρόνια τοῦ Κικέρωνα καὶ τοῦ Πλουτάρχου. Ἄν ὥστόσο σήμερα χρησιμοποιῆται ἡ λέξη ἀπὸ τοὺς εἰδικούς, αὐτὸ ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, στὴν ὁποία βρέθησαν νὰ νεκραναστήσουν τὴ λέξη, γιὰ νὰ ὀνομάσουν ὅ,τι αὐτὴ κάποτε δῆλωνε.

Πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὴν περιορισμένη χρῆση τοῦ ὄρου *παλίμνηστον* εἶναι καὶ τὸ ὅτι ἀρκετὰ συχνὰ γιὰ τὸ σβήσιμο τῆς παλαιᾶς γραφῆς εἶχαν χρησιμοποιηθῆ διάφοροι τύποι τοῦ ρήματος *ἀπαλείφω*. Ἔτσι στὸν Πολυδεύκη π.χ. καὶ στὰ *Λατινικὰ Γλωσσάρια* ἀπαντοῦν τὰ: *Χάρτης ἀπάλιπτος*. *Χάρτης ἀπλημιμένος*¹. Στὸ χωρίο τοῦ Μακαρίου ποὺ παραθέσαμε παραπάνω καὶ ποὺ σχολιάζει τὴ φύση τῆς περγαμηνῆς, ἡ ὁποία προσφέρεται γιὰ σβήσιμο καὶ νέο γράψιμο χρησιμοποιεῖται ἡ μετοχὴ *ἀπαλείφας*². Στὰ σχόλια τοῦ Βαλασαμῶνος καὶ τοῦ Ζωναρᾶ ποὺ ἀναφέρονται στὸν κανόνα 68 τῆς Συνόδου τοῦ 692 ἀπαντοῦν τὰ τοὺς *ἀπαλείφοντας*, *ἀπαλείφειν*, *ἀπαλειφεῖσι*³, κ.ο.κ.

Ἄθῆνα

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΤΣΑΛΟΣ

ἀχρειωθῆ. ὁ δέ τι τοιοῦτον ποιεῖν ἀλισκόμενος ἀπὸ τοῦ νῦν ἐπὶ ἐνιαυτὸν ἀφοριζέσθω. Ὅμοίως καὶ ὁ τὰς τοιαύτας βίβλους ὀνοῦμενος: ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΛΗ, 463-464 = P.G. 137, 749 B.

Ἄλλὰ καὶ ὁ τρόπος ποὺ σχολιάζουν τὸν κανόνα αὐτὸν πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα καὶ ὁ Βαλασαμῶν καὶ ὁ Ζωναρᾶς δείχνει πὼς οὔτε καὶ ὁ κανόνας αὐτὸς εἶχε κατορθώσει νὰ καταστείλῃ ὀριστικὰ τὸ κακό. Βαλασαμῶν: *Σημειῶσαι δὲ ταῦτα διὰ τοὺς βιβλιοκαπήλους τοὺς ἀπαλείφοντας τὰς μεμβράνας τῶν θείων Γραφῶν, καὶ μὴ παραδέξῃ τούτους λέγοντας ὡς ἐφεῖται τόδε τι βιβλίον ἐκ τῆς θείας Γραφῆς ἀπαλείφειν καὶ ἕτερον ἐν τοῖς ἀπαλειφεῖσι μεταγράφειν*. Ἐνὸς γὰρ ἀτόπου δοθέντος καὶ ἕτερα πολλὰ ἄτοπα συνακολουθοῦσιν. Οἱ μέντοι βιβλιοπῶλοι ἐπαινετέοι εἰσί: ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΛΗ, 465 = P.G. 137, 749 C. Ζωναρᾶς: *Βιβλιοκαπήλους δὲ οὐ τοὺς τὰ βιβλία πωλοῦντάς φησιν ὁ κανὼν, ἀλλὰ τοὺς ἀπαλείφοντας ἢ καὶ ἄλλως χρωμένους τοῖς βιβλίοις εἰς ἀφανισμόν τῶν ἐν αὐτοῖς γεγραμμένων*: ΡΑΛΛΗ - ΠΟΤΛΗ, 464 = P.G. 137, 752 A. Γιὰ τὸν κανόνα καὶ τὰ σχόλια βλ. WATTENBACH, *Schriftwesen*, 303-304. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, 105. ΘΟΜΨΩΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιογραφία*, 142, κτλ. Πρβ. καὶ Ἑλληνικά 24 (1971) 13, σημ. 3.

1. Πολυδεύκης (;), *Καθημερινὴ ὁμιλία*, 448, καὶ *Corp. Glos. Lat.*, III, 327 (= *χάρτης πελιπτος χάρτης ἀπελλιμενος* [sic]). Πρβ. καὶ BIRT, *Buchwesen*, 57, *ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ*, *Abriss*, 290.

2. Βλ. παραπάνω σ. 85.

3. Βλ. παραπάνω σ. 101, σημ. 4. Πρβ. Ἑλληνικά 24 (1971) 13, σημ. 3.